

ELMI TƏDQIQAT

Beynəlxalq onlayn elmi jurnal

SCIENTIFIC RESEARCH

International online scientific journal

aem.az

e-ISSN: 2789-6919

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

ELMİ TƏDQIQAT

Beynəlxalq onlayn elmi jurnal

İmpakt Faktor: 0.543

Cild: 2 Sayı: 12

SCIENTIFIC RESEARCH

International online scientific journal

Impact Factor: 0.543

Volume: 2 Issue: 12

Bakı – Baku

2022

Jurnal 01.03.2021-ci ildə
Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyi
Mətbu nəşrlərin reyestrinə
daxil edilmişdir.
Reyestr № 4336

The journal is included in the
register of Press editions of the
Ministry of Justice
of the Republic of Azerbaijan on
01.03.2021.
Registration No. 4336

Redaksiyanın ünvanı
AZ1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

Editorial address
AZ1073, Baku,
Matbuat avenue, 529,
“Azerbaijan” Publishing House,
6-th floor

Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 99 807 67 68
+994 12 510 63 99

E-mail:
tedqiqat1707@aem.az

Beynəlxalq indekslər / International indices

e-ISSN: 2789-6919
DOI: 10.36719

CiteFactor
Academic Scientific Journals

MENDELEY

© Jurnalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütləkdir.
© It is necessary to use reference while using the journal materials.
© <https://aem.az>
© info@aem.az

Təsisçi və baş redaktor

Tədqiqatçı Mübariz HÜSEYİNOV, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-5274-0356

Founder and Editor-in-Chief

Researcher Mubariz HUSEYINOV, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-5274-0356

Redaktor

Assoc. Prof. Dr. İlham MƏMMƏDLİ, AMEA Ədəbiyyat İnstitutu / Azərbaycan
m_ilham63@mail.ru

Editor

Assoc. Prof. Dr. İlham MAMMADLI, ANAS Institute of Literature / Azerbaijan
m_ilham63@mail.ru

Redaktor köməkçisi

Magistrant Aytən MƏCNUNLU, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
aytanmacnuzade@gmail.com

Assistant editor

Master Aytan MAJNUNLU, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
aytanmacnuzade@gmail.com

Dillər üzrə redaktorlar

Prof. Dr. Abbas ABBASOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Aytac ZEYNALOVA, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan

Language editors

Prof. Dr. Abbas ABBASOV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Aytaj ZEYNALOVA, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan

Elmi sahələr üzrə redaktorlar

Prof. Dr. Şəhla SƏMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Müseyib İLYASOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Əli ZALOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Yaşar MEHRƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Xatirə HÜSEYNOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Afərin ABBASOVA, Qərbi Kaspi Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Həbibə ALLAHVERDİYEVƏ, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Şəfəq ABDULLAYEVA, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elza ORUCOVA, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Mahir HACIYEV, Heyvandarlıq Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Ramiz ƏHLİMANOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Tərxan CƏBRAYILOV, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Zəfər CƏFƏROV, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti / Azərbaycan
Dr. Fuad RZAYEV, AMEA Zoologiya İnstitutu / Azərbaycan

Editors in scientific fields

Prof. Dr. Shahla SAMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Museyib ILYASOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Ali ZALOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Yashar MEHRALIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Khatira HUSEYINOVA, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Afarin ABBASOVA, Western Caspian University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Habiba ALLAHVERDIYEVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Shafag ABDULLAYEVA, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elza ORUJOVA, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Mahir HAJIYEV, Animal Husbandry Scientific Research Institute / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Ramiz AHLIMANOV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Tarkhan JABRAYILOV, Azerbaijan University of Architecture and Construction / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Zafar JAFAROV, Azerbaijan University of Architecture and Construction / Azerbaijan
Dr. Fuad RZAYEV, Institute of Zoology of ANAS / Azerbaijan

REDAKSİYA HEYƏTİ

Humanitar və ictimai elmlər

Prof. Dr. Nərgiz AXUNDOVA, AMEA Tarix İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Yerden KAJIBEK, Qazax dili Akademiyası / Qazaxıstan
Prof. Dr. İrina KREYDİÇ, Ukrayna Milli Texniki Universitetinin İqor Sikorski adına Kiyev Politeknik İnstitutu / Ukrayna
Prof. Dr. Qəzənfər KAZIMOV, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Coanna MARŞALEK-KAVA, Nikolay Kopernik Universiteti / Polşa
Prof. Dr. Uganbayar MYAGMARSUREN, Monqolustan Dövlət Universiteti / Monqolustan
Prof. Dr. Nataly MIŞİNA, Odessa Hüquq Akademiyası / Ukrayna
Prof. Dr. Svetlana KOJİROVA, L.N.Qumilyov adına Avrasiya Milli Universiteti / Qazaxıstan
Prof. Dr. Masumə DAEİ, Təbriz Payame Noor Universiteti / İran İslam Respublikası
Prof. Dr. Yelena ŞİŞKİNA, Həştərxan Dövlət Memarlıq-İnşaat Mühəndisliyi Universiteti / Rusiya
Prof. Dr. Cihan ÖZDEMİR, Biləcik Şeyx Edəbali Üniuersiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Şikar QASIMOV, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. İya ZUMBULADZE, Kutaisi Dövlət Universiteti / Gürcüstan
Prof. Dr. Elza MOLLAYEVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Rəşid CABBAROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Asiman QULİYEV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Kulaş MAMİROVA, Qazaxıstan Milli Qadın Pedaqoji Univeristetini / Qazaxıstan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAGULİN, Rusiya Federasiyasının DİN Moskva Universiteti / Rusiya
Assoc. Prof. Dr. Elza ALIŞOVA, Girne Amerikan Universiteti / Türkiyə
Assoc. Prof. Dr. Dürdanə MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Gülnoz SATTOROVA, ÖEA Özbək Dili, Ədəbiyyatı və Folkloru İnstitutu / Özbəkistan
Assoc. Prof. Dr. Rəşad HÜSEYNOV, Xəzər Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. İlkin QULUSOY, Qafqaz Universiteti / Türkiyə
Assoc. Prof. Dr. Qərənfil QULİYEVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Dr. Hacer DOLANBAY, Muş Alparslan Universiteti / Türkiyə
Dr. Rövşən RAMİZOĞLU, Selcuk Universiteti / Türkiyə

Təbiət elmləri

Prof. Dr. Eldar QASIMOV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Onur URAL, Selcuk Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Nikolay BRİKO, İ.M.Seçenov adına Birinci Moskva Dövlət Tibb Universiteti / Rusiya
Prof. Dr. Duyğu KILIÇ, Amasya Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. İlham ŞAHMURADOV, AMEA Botanika İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Zöhrab QARAYEV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Mehmet ÜNLÜ, Marmara Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. İlham KAZIMOV, M.Topçubaşov adına Elmi Cərrahiyyə Mərkəzi / Azərbaycan
Prof. Dr. İbadulla AĞAYEV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. David MENABDE, Kutaisi Dövlət Unversiteti / Gürcüstan
Prof. Dr. Elxan NURİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Dr. Asif MANAFOV, AMEA Zoologiya İnstitutu / Azərbaycan

Dr. Elçin HÜSEYN, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti / Azərbaycan
Prof. Ali AZQANI, Taylerdəki Texas Universiteti / ABŞ
Dr. Xanzoda YULDAŞEVA, Tibb İşçilərinin Peşə Kvalifikasiyasının İnkişafı Mərkəzi / Özbəkistan
Assoc. Prof. Dr. Şəkər MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Şikar ƏHMƏDOV, Əkinçilik Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Arif HÜSEYNOV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Ramiz ƏHLİMANOV, Bakı Dövlət Unversiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Aytəkin AXUNDOVA, Bakı Slavyan Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Fərid NAĞIYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Dr. Svetlana QORNOVSKAYA, Beloserkovsk Milli Aqrar Universiteti / Ukrayna

Dəqiq elmlər

Prof. Dr. Yusif MƏMMƏDOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Eldar VƏLİYEV, Milli Texniki Universitet / Ukrayna
Prof. Dr. Eldar MƏSİMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Maarif CƏFƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Sədət KƏRİMİ, Kral Texnologiya İnstitutu / İsveç

Texnika elmləri

Prof. Dr. Cəlaləddin MƏMMƏDOV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Valeriy LİSENKO, Ümumrusiya Metroloji Xidmət Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Rusiya
Assoc. Prof. Dr. Şahlar BABAYEV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elov BOTİR, Ə.Nəvai adına Daşkənd Dövlət Özbək Dili və Ədəbiyyatı Univeristetini / Özbəkistan

EDITORIAL BOARD

Humanities and social sciences

Prof. Dr. Nargiz AKHUNDOVA, Institute of History of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Erden KAJIBEK, Kazakh Language Academy / Kazakhstan
Prof. Dr. Irina KREYDICH, National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute» / Ukraine
Prof. Dr. Gazanfar KAZIMOV, Institute of Linguistics of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Joanna MARSZALEK-KAWA, Nicolaus Copernicus University / Poland
Prof. Dr. Uganbayar MYAGMARSUREN, Mongolian State University / Mongolia
Prof. Dr. Natalya MISHINA, Odessa Law Academy / Ukraine
Prof. Dr. Svetlana KOJIROVA, L.N. Gumilyov Eurasian National University / Kazakhstan
Prof. Dr. Masuma DAELI, Payame Noor University of Tabriz / Islamic Republic of Iran
Prof. Dr. Yelena SHISHKINA, Astrakhan State University of Architecture and Construction Engineering / Russia
Prof. Dr. Cihan OZDEMIR, Bilecik Şeykh Edebalı University / Turkey
Prof. Dr. Shikar GASIMOV, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan
Prof. Dr. İya ZUMBULADZE, Kutaisi State University / Georgia
Assoc. Prof. Dr. Rashid JABBAROV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Asiman GULIYEV, Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Kulash MAMIROVA, Kazakhstan National Woman Pedogogical Institute / Kazakhstan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAGULIN, Moscow University of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation / Russia
Assoc. Prof. Dr. Elza ALISHOVA, Girne American University / Turkey
Assoc. Prof. Dr. Durdana MAMMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Gulnoz SATTOROVA, Institute of Uzbek Language, Literature and Folklore of the UAS / Uzbekistan
Assoc. Prof. Dr. Rashad HUSEYNOV, Khazar University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. İlkin GULUSOY, Kafkas University / Turkey
Assoc. Prof. Dr. Garanfil GULIYEVA, Baku State University / Azerbaijan
Dr. Hajer DOLANBAY, Mush Alparslan University / Turkey
Dr. Rovshan RAMIZOGHLU, Seljuk University / Turkey

Natural sciences

Prof. Dr. Eldar GASIMOV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Onur URAL, Seljuk University / Turkey
Prof. Dr. Nikolay BRICO, First Moscow State Medical University named after I.M.Sechenov / Russia

Prof. Dr. Duyghu KILICH, Amasya University / Turkey
Prof. Dr. Ilham SHAHMURADOV, Institute of Botany of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Zohrab GARAYEV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Mehmet UNLU, Marmara University / Turkey
Prof. Dr. Ilham KAZIMOV, Scientific Surgery Center named after M.Topchubashov / Azerbaijan
Prof. Dr. Ibadulla AGHAYEV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Prof. Dr. David MENABDE, Kutaisi State University / Georgia
Prof. Dr. Elkhan NURIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Dr. Asif MANAFOV, Institute of Zoology of ANAS / Azerbaijan
Dr. Elchin HUSEYN, Azerbaijan State University of Oil and Industry / Azerbaijan
Prof. Ali AZGANY, University of Texas at Tyler / USA
Dr. Khanzoda YULDASHEVA, Center for Professional Development of Medical Workers / Uzbekistan
Assoc. Prof. Dr. Shakar MAMMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Shikar AHMADOV, Agricultural Scientific Research Institute / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Arif HUSEYNOV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Ramiz AHLIMANOV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Aytakin AKHUNDOVA, Baku Slavic University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Farid NAGHIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Dr. Svetlana GORNOVSKAYA, Beloserkovsk National Agrarian University / Ukraine

Exact sciences

Prof. Dr. Yusif MAMMADOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Eldar VALIYEV, National Technical University / Ukraine
Prof. Dr. Eldar MASIMOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Maarif JAFAROV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Saadat KARIMI, Royal Institute of Technology / Sweden

Technical sciences

Prof. Dr. Jalaladdin MAMMADOV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Prof. Dr. Valery LISENKO, All-Russian Metrological Service Research Institute / Russia
Assoc. Prof. Dr. Shahlar BABAYEV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elov BOTIR, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after A.Navai / Uzbekistan

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/16/7-9>

Günay Zabil qızı Əkbərova
Bakı Dövlət Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
gunay.akbarova.zabil@gmail.com

ŞƏVKƏT SÜRƏYYA AYDƏMİR MİLLİ VƏ FƏRDİ KİMLİK SORAĞINDA (“SUYU ARAYAN ADAM” ROMANI ƏSASINDA)

Xülasə

Bu məqalədə 1897-ci il Türk-Yunan Müharibəsi ilində dünyaya göz açan və bütün həyatı boyu həm qaynar döyüş xəttlərində, həm də mədəniyyət savaşında cəbhədən-cəbhəyə qaçan Şəvkət Sürəyya Aydəmirin “Su arayan adam” avtobioqrafik əsərində kimlik axtarışı üzərində durulacaq, həmçinin çökməkdə olan Osmanlı İmperiyasının respublika olaraq yenidən doğulma macərası diqqətlə araşdırılacaq.

Aydəmir uşaqlıqdan anasından gözəl islami tərbiyə almış, sonralar o Turan ideologiyasına və sosializmə, rus mədəniyyətinə maraq göstərmişdir. Daha sonra isə dəyişən dünya şəraiti, Türkiyənin geosiyasi mövqeyi və fərqli mədəni cərəyanlar nəzərə alınaraq, sosializm və kapitalizmin qarışığı olacaq yeni iqtisadi yenidənqurma planı yaradır.

Əsərdə maraqlı həyat yolu olan Aydəmirin İslam-Mövləvi təlimlərindən tutmuş Turan ideallarına, kommunizm tarixindən sosializm prinsiplərinə, Türkiyədə dövlətçiliyin formalaşmasından və ilkin infrastrukturundan gənc Türkiyə Cümhuriyyətinin və baş qəhrəmanın özünü, kimliyini tapmasının şahidi oluruq. Necə deyirlər, əsərdə həm romanın qəhrəmanı Aydəmir, həm də Türkiyə Cümhuriyyəti daim dəyişmə və tərəqqi içərisindədir.

***Açar sözlər:** Suyu arayan adam, milli kimlik, fərdi kimlik, Şəvkət Sürəyya Aydəmir, Türkiyə Cümhuriyyəti*

Gunay Zabil Akbarova
Baku State University
Ph.D. in philology
gunay.akbarova.zabil@gmail.com

Shavkat Surayya Aydemir on national and individual identity question (Based on the novel "The man looking for water")

Abstract

This article will focus on the search for identity in the autobiographical work of Şəvkət Sürəyya Aydemir, who was born in 1897 during the Turkish-Greek War and ran from front to front both in hot lines and in the culture war. Throughout his life, the Ottoman Empire's rebirth as a republic, as well as its collapse, will be carefully examined.

Aydemir received a good Islamic education from his mother from his childhood and later showed interest in Russian culture with Turan ideology and socialism. Then, taking into account the changing world conditions, Turkey's geopolitical position and different cultural trends, it creates a new economic restructuring plan that will be a mixture of socialism and capitalism.

In the work, we witness an interesting life path, from Aydemir's Islam-Movlavi teachings to Turan's ideals, from the history of communism to the principles of socialism, the formation and initial infrastructure of statism in Turkey, the young Republic of Turkey and the hero finding himself and his identity. In other words, both the hero of the novel Aydemir and the Republic of Turkey are constantly changing and developing.

***Keywords:** The man looking for water, national identity, individual identity, Shavkat Sureyya Aydemir, Republic of Turkey*

Giriş

Şəvkət Sürəyya Aydəmirin 1959-cu ildə nəşr olunan avtobiografik romanı “Su arayan adam” Osmanlı İmperiyasının son dövrlərindən və Aydəmirin həyat hekayəsi ilə müşayiət olunan Türkiyə Cümhuriyyətinin ilk illərindən bəhs edir. Ş.S.Aydəmirin həyatı başdan-başa mübarizələr, çətinliklərlə keçmişdir. Hətta onun dünyaya göz açması Türkiyə-yunan müharibələri zamanına təsadüf edir. Gözünü açıb müharibə görən Aydəmir romanına ilk sözləri məhz belə başlayır: “Uşaqlığımla bağlı ilk xatirəm oddur. Bəlkə sadəcə qucaqda idim, bəlkə yeriyirdim. Amma mən çox kiçikdim. Çünki yaddaşımda bundan daha köhnə bir iz yoxdur. Gözümü bu yanğının içində açmış, həyata sanki yanğınlı başlamışam” (Aydəmir, 2021). Bu “od” kəlməsini məcazi olaraq götürsək, əslində Osmanlı İmperatorluğunun yanmasıdır; gündən-günə onun sərhədləri daralaraq, onun külə çevrilmə prosesinin bədii ifadəsidir.

Aydəmirin həyatını oxuyarkən İslam-Mövləvi təlimlərindən tutmuş Turan ideallarına, kommünizm tarixindən sosializm prinsiplərinə, Türkiyədə statizmin formalaşmasından və ilkin infrastrukturundan gənc Türkiyə Cümhuriyyətinin və baş qəhrəmanın özünü, kimliyini tapmasının şahidi oluruq (2).

Bəs kimlik nədir? Buraya milli düşüncə, mədəniyyət, dil, din, tarix, vətəndaşlıq, vətənpərvərlik, milli ideya və millətçilik anlayışları daxildir. Milli kimlik fərdin müəyyən bir dövlətə mənsubluğunu qavraması və hiss etməsi və müəyyən bir millətlə eyniləşdirən xüsusi siyasi davranış modelinin mövcudluğudur.

Biz bu əsərdə məhz Aydəmirin müxtəlif yollardan, çətinliklərdən, düşüncə mərhələlərindən keçərək, necə deyərlər, ələ-nə-ələ, bişə-bişə axır ki, milli kimliyi tapdığını görürük.

Şəvkət Sürəyya Aydəmirin anası əsərin baş qəhrəmanı Aydəmiri hələ gənclik illərindən İslam-Mövləvi təlimləri əsasında böyütməyə çalışır. Bu vəziyyət Osmanlı İmperiyasının bir müddət etnoslar arasında birləşdirici bir güc olaraq ortağ din məfhumundan istifadə etməsi, ümmətçilik ideologiyasından kömək ummaq prinsipi ilə müqayisə oluna bilər. Ancaq tabeliyində olan Yaxın Şərq və Şimali Afrikadan ümid etdikləri dəstəyi ala bilməyən Osmanlılar, ümmətçilikdən daha sonra bütün dünyaya təsir edən milliyyətçilik və milli dövlət anlayışlarına sarılmaq məcburiyyətində qalırlar. Bunun biz Aydəmirin Gənc Türklər və Turançılıq hərəkatları ilə tanışlığı səhnələrində ətraflı formada şahidi oluruq. Əslində bu vəziyyəti yeni doğulmuş körpənin üzərində sınaqdan keçirilən paltarla müqayisə etmək olar. Təzə doğulan körpənin ölçüsünə tam uyğun gələn tapana qədər müxtəlif, fərqli geyimlər sınıxılır və nəhayət doğru geyimə qərar verilir. Aydəmir islami dəyərlər və turançılıq ideallarından sonra Azərbaycanda dərs deyərək rusiya inqilabı və kommünizmlə maraqlanmağa başlayır. Lakin kommünizmin Türkiyənin siyasi və ictimai həyatına uyğun olmadığını düşünür və sosializm ilə kapitalizmin sintezini edərək, yeni bir anlayış olan statizm prinsipini inkişaf etdirərək Türkiyənin iqtisadi və siyasi həyatına töhfə verir (3).

Təbii ki, bütün bu müxtəlif ideologiyalar və cərəyanlar arasında zaman-zaman müəyyən anlaşılmazlıqların və təzadların olması qaçılmazdır; Bunun nəticəsidir ki, Aydəmir bir müddət həbsxana təcrübəsi yaşasa da, sonrala bu dönəmi özü üçün Anadolu həqiqətini bütün çılpalığı ilə ortaya qoyan mühüm təcrübə və həyat məktəbinin bir parçası olaraq dəyərləndirir. Belə ki, həbsxanada olarkən oxumaq, düşünmək və yazmaq üçün çoxlu fürsət tapır. O, hətta “Müasir Türkiyənin İqtisadi İnkişaf İstiqamətləri” kitabını da burada qələmə alır. Aydəmir o dövrdə sosialist rejiminin reallaşmasının Türkiyənin ictimai quruluşu və sosialist quruluşuna görə mümkün olmadığını düşünür.

Təbəqələşmə olmayan bir cəmiyyətin həmrəylik və güclü iqtisadiyyat sayəsində siniflərüstü anlayışa malik qabaqcıl və inqilabçı kadr tərəfindən qurulacağına inanmağa başlayır və buna görə də bəzi kommünist dostları ilə fikir ayrılığına düşür.

XX əsrin əvvəllərində yaranan bir çox dövlətə, həmçinin Osmanlı İmperiyasının daxilində “Gənc Türklər” hərəkatına ilham verən Qustav Le Bonun “Toplumların Psixologiyası” adlı kitabında irqlərin və liderliyin genetik xarakteri ilə bağlı maraqlı məlumatlar mövcuddur. Bu kontekstdə Anadolu xalqını qələbəyə aparan əsas ünsürlər “etibarlı bir liderə, yəni Mustafa Kamal Atatürkə itaət; əsrlərdən bəri yaşatdığı, kök salmış azadlıq eşqi” (Gustav, 2021) kimi ümumiləşdirir.

bilərik. Məhz bu sayədə Mustafa Kamal Atatürk “Sənə döyüşməyi deyil, ölməyi əmr edirəm!” (5) dediyində kütləni hərəkətə gətirə bildi və Aydəmirin öz ailəsində gördüyümüz kimi, üç qardaşı tərəddüd etmədən cəbhəyə yollanır və ikisi bu yolda şəhid olur.

Sonrakı səhifələrdə cəbhədəki uğurlu milli mübarizədən və bunun nəticəsində əldə edilən zəfər və müstəqillikdən sonra Şevket Süreyya Aydemirin iqtisadi və mədəni səfərbərliyə xidmət etdiyini görürük. Əslində, daha sonra, romanın sonlarına doğru Aydəmir bir fermanın bağçasında, bir suyun başında, rahatlıq, fərahlıq içində; Osmanlı İmperiyasının yaşadığı yanğınlarından sonra gənc və dinamik Türkiyə Cümhuriyyətinin türk xalqının ruhuna və həyatına gətirdiyi məmnunluq və dinclik, səriniyi və rahatlığı simvolizə edən, eyni zamanda özünün Türkiyə Respublikasının iqtisadi sosial-mədəni quruluşunda önəmli bir rol oynamasının da gətirdiyi fərahlıqla, yəni axtardığı suyu tapmağın məmnuniyyəti və xoşbəxtliyi içində görürük. Cənnət bağının küncünü xatırladan su kənarındakı bu təsərrüfat səhnəsində Cümhuriyyətlə birlikdə qazanılan nailiyyətləri, ümidləri vurğulayan nikbin ab-hava müşahidə olunur. Çoxlu tufanlardan, sellərdən keçərək yenilənən baş qəhrəman Aydəmirlə müəllifin öz həyatı ilə türk mədəniyyət tarixinin şahidi oluruq. Stuart Hall-un iddia etdiyi kimi, “Kimlik bir prosesdir, şəxsiyyət parçalanır. Şəxsiyyət də sabit nöqtə deyil, sirli və müəmmalı məqamdır” (Stuart, 1996).

Nəticə

Başqa sözlə desək, “Suyu arayan adam”, əslində, kimliyinin axtarışındadır. Çünki su da sabit deyil, girdiyi qabın formasını alır, yəni davamlı olaraq dəyişir. Biz də bu romanda Aydəmirin daim dəyişikliyinə, müxtəlif zamanlarda müxtəlif “qabların” formasını alaraq, inkişaf etdiyinin və nəhayət kimliyini taparaq rahatlığa qovuşduğunun şahidi oluruq.

Ədəbiyyat

1. Aydəmir, Ş. (2021). “Suyu Arayan Adam”. İstanbul: Rəmzi Kitabevi.
2. Şevkət Sürəyya Aydəmir'in əsərləri və həyatı (leblebitozu.com)
3. <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/sevket-sureyya-aydemir-1897-1976/>
4. Gustav, B. (2021). "Psychology of communities". İstanbul: SCALA PUBLISHING
5. <https://www.yenicaggazetesi.com.tr/ataturkun-en-yakin-arkadasi-kimdi-566019h.htm>
6. Stuart, H. (1996). “Ethnicity: Identity and Difference”. Oxford: Oxford UP.

Göndərilib: 13.10.2022

Qəbul edilib: 15.12.2022

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/16/10-12>

Səbinə Əbülfət qızı Cəfərova
Gəncə Dövlət Universiteti
dissertant
scafarova117@gmail.com

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ BAĞLAYICI VƏ BAĞLAYICI BİRLƏŞMƏLƏRLƏ ƏLAQƏLƏNƏN TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏ QURULUŞLARI

Xülasə

Məqalədə tabeli mürəkkəb cümlələr komponentlərin bağlanma qaydalarına üç tipdə qruplaşdırılmasından bəhs edilir: analitik, sintetik və analitik-sintetik tipli tabeli mürəkkəb cümlələr. Birincilərə bağlayıcılar və bağlayıcı birləşmələrlə bağlananlar, ikincilərə komponentləri şəkildə edilmiş ədatlarla əlaqələnlər, üçüncülərə isə həm bağlayıcı və bağlayıcı birləşmələr və şəkildə edilmiş ədatlarla, eləcə də bağlayıcı sözlər və ədatların köməyi ilə bağlananlar daxil edilir. Ümumi qənaət belədir ki, Azərbaycan dilində ən çox işlənən sintetik tipli şərt budaq cümləsidir, şərt məzmunu daha çox -sa, -sə əlaməti ilə formalaşır. Buna görə də şərt budaq cümlələrindən danışarkən onların əksəriyyətində bu şəkildə işlənməsi qeyd olunur.

Açar sözlər: komponent, struktural prinsip, struktur-semantik, cümlə, bağlayıcı

Sabina Abulfat Jafarova
Ganja State University
dissertatist
scafarova117@gmail.com

In Azerbaijani language, the subjunctive is associated with conjunctions and conjunctions complex sentence structures

Abstract

The article discusses the grouping of subordinate complex sentences into three types according to the rules of closure: analytic, synthetic, and analytic-synthetic subordinate complex sentences. The first ones include those connected by conjunctions and conjunctions, the second ones whose components are connected by suffixed adverbs, and the third ones are those that are connected by both conjunctions and conjunctions and suffixed adverbs, as well as with the help of connecting words and adverbs. The general conclusion is that the most commonly used synthetic conditional clause in the Azerbaijani language is the branch sentence, the conditional content is mostly formed by the -sa, -sa sign. Therefore, when talking about conditional branch sentences, the processing of this suffix is mentioned.

Keywords: component, structural principle, structural-semantic, sentence, conjunction

Giriş

Azərbaycan dilçiliyində, eləcə də türkoloji ədəbiyyatda və rusistikada tabeli mürəkkəb cümlələrin struktur baxımdan, tərəflərin bağlılıq dərəcəsinə və semantik münasibətlərinə, komponentlərin bağlanma qaydalarına və s. görə müxtəlif şkillərdə təsnifləri mövcuddur.

Tabeli mürəkkəb cümlələr komponentlərin bağlanma qaydalarına üç tipdə qruplaşdırılır: analitik, sintetik və analitik-sintetik tipli tabeli mürəkkəb cümlələr. Birincilərə bağlayıcılar və bağlayıcı birləşmələrlə bağlananlar, ikincilərə komponentləri şəkildə edilmiş ədatlarla əlaqələnlər, üçüncülərə isə həm bağlayıcı və bağlayıcı birləşmələr və şəkildə edilmiş ədatlarla, eləcə də bağlayıcı sözlər və ədatların köməyi ilə bağlananlar daxil edilir.

Prof. M.Şirəliyev tabeli mürəkkəb cümlələrin bu bölgüsünü onların tərkib hissələri arasında tabelilik əlaqəsinin dərəcəsi ilə müəyyənləşdirir və bunu da bağlanma vasitələrinə əlavə edir:

“Tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasında tabelilik əlaqəsi eyni dərəcədə olmur. Budaq cümlənin baş cümləyə tabeliliyi bəzində az qüvvətli, bəzində qüvvətli, bəzində daha qüvvətli olur.

Tabelilik dərəcəsinə və cümlələri bir-birinə bağlayan vasitələrə görə tabeli mürəkkəb cümlələri üç qrupa bölmək olar...” (Abdullayev, 1974: 351; Azərbaycan dilinin qrammatikası, 1959: 404). Bölgünü eynilə saxlayan Ə.Abdullayev bunu komponentlərin bağlanması bağlanma vasitələrinin birindən və ya bir neçəsindən istifadə ilə əlaqələndirir (Abdullayev, 1974: 144). Türkoloji ədəbiyyatda bu bölgü saxlanır, lakin dilçilərin bir çox hallarda struktural prinsipi nəzərdən qaçırdıqları, funksional prinsipə üstünlük vermələri göstərilir. Məsələn, M.Z.Zəkiyev tatar tabeli mürəkkəb cümlə sisteminin bu prinsiplər üzrə bölgüsündən danışarkən yazır: “*Funksional təsnifi ön planda saxlayan linqvistik struktural bölgünü çox tez-tez nəzərdən qaçıırırlar. Halbuki bu bölgü tabeli mürəkkəb cümlənin konstruktiv xüsusiyyətlərini meydana çıxatmaq üçün çox vacibdir*” (Zəkiyev, 1963: 269).

F.K.Qujva rus qrammatikalarında tabeli mürəkkəb cümlələrin üç cür təsnif olunmasından söz açır: **məntiqi-qrammatik, formal-qrammatik və struktur-semantik**. Sonuncu təsnifatı daha üstün hesab edən dilçi-alim öz fikrini belə əsaslandırır: “Bu təsnifat tam və hərtərəflidir, çünki o, aşağıdakıları əhatə edir:

- a) budaq cümlə nəyə aiddir;
- b) o, hansı funksional-qrammatik vasitələrlə baş cümləyə bağlanır;
- c) mürəkkəb cümlə komponentləri arasında hansı məna əlaqələri mövcuddur” (Guzhva, 1971: 191-195).

S.Q.İlenko tabeli mürəkkəb cümlələrin təsnifində baş və budaq cümlənin struktur xüsusiyyətlərini əsas götürərək, belə bir bölgü təklif edir:

- a) budaq cümləsi baş cümlənin bir üzvünə (O, bu üzvü “kontakt söz” adlandırır) aid olanlar;
- b) budaq cümləsi bütövlükdə baş cümləyə aid olanlar.

Birincilərə “izahedici-əvəzlikli”, “zərflə-əvəzlikli-bağlayıcı”, “izahedici-feili-adlı” tipli cümlələri daxil edir.

Tabeli mürəkkəb cümlələrin təsnifat məsələlərini yetərinə araşdıran və onlara öz münasibətini bildirən prof. T.M.Hacıyev yazır: “Düzdür, əvvəlki təsnifatlarda da tabeli mürəkkəb cümlədə əsas və asılı komponentlərin qarşılıqlı əlaqəsi nəzərə alınmışdır, lakin bu əlaqənin xarakteri funksional mövqedən yox, sıralanma və bağlayıcı vasitələrin iştirakı mövqeyindən alınmışdır. Sonuncu bölgü isə funksional əlaqə əsasında ki, bu da dilçilikdə “**struktur-semantik**” təsnifat adlanır” (Müzəffəroğlu, 2002: 9-10).

Müxtəlif prinsiplər əsasında təsnifatların aparılmasına, tabeli mürəkkəb cümləyə ayrı-ayrı baxış bucaqlarından diqqət yetirilməsinə baxmayaraq, komponentlərin əlaqələnməsində bağlayıcıların və bağlayıcı birləşmələrin iştirakını nəzərdən qaçırmamaq olmaz. Ümumi qənaət belədir ki, bağlayıcılarla əlaqələnen tabeli mürəkkəb cümlələrdə -sa, -sə şəkilçiləşmiş ədatı, xüsusilə onun -sa da, -sə də şəkli az işlənir və demək olar ki, iştirak etmir. Prof. Ə.Abdullayev izahedici, aydınlaşdırıcı bağlayıcı olan “ki” bağlayıcısı ilə 15 növ tabeli mürəkkəb komponentinin bağlandığını göstərir və bura mübtədə, tamamlıq, təyin, xəbər, zaman, tərz-i-hərəkət, dərəcə, müqayisə, yer, səbəb, məqsəd, nəticə, qarşılaşdırma və qoşulma budaq cümlələrini aid edir; bundan əlavə, təyin budaq cümləsinin bir üzvü “qabarıq” verilən tipində də bu bağlayıcının iştirakını göstərir (Abdullayev, 1974: 109).

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, təyin budaq cümləsində işlənən “Bir adam ki...” tipli cümlələrdəki “ki” bağlayıcı yox, ədatdır. Digər tərəfdən, şərt budaq cümlələrində işlənən “ki” də analogi vəzifəni yerinə yetirir. Alimin verdiyi nümunələrə diqqət yetirsək, onlardakı “ki”-nin də bağlayıcı yox, ədat olduğu aydın şəkildə görünür: *Tanya ki gedir, mən ondan qabaq gedərəm; Sənin ki canın budur, daha nə artıq-əskik danışarsan* (Abdullayev, 1974: 111).

Bu cümlələrdəki “ki” bağlayıcı yox, ədatdır və onu ixtisar etməklə cümlələri asanlıqla sintetik tipli tabeli mürəkkəb cümlələrə çevirmək olar: Tanya gedirsə,....;

Sənin canın budursa,... Halbuku “ki” bağlayıcısı ilə əlaqələnen digər cümlələrdə bunu etmək olmaz.

“Ki” bağlayıcısı ilə bağlanan digər budaq cümlələrdə bu bağlayıcının ümumi vəzifəsi-izahedici, aydınlaşdırıcı funksiya özünü ümumi şəkildə göstərir, lakin bu funksiya ayrı-ayrı cümlə növlərinin formalaşmasına birbaşa təsir etmir. Hər hansı bir budaq cümlənin növü baş cümlədə iştirak edən və ya nəzərdə tutulan “qəlib”-əvəzliy”in funksiyasından və cümlənin ümumi məzmunundan asılıdır.

1962-ci ildə ali məktəblər üçün yazılmış dərs vəsitində yazılır: “Danışqda belə budaq cümlə ilə baş cümlənin yeri dəyişilə də bilər; məs.:

Pis ömür deyil, hərgah qəza bivəfalıq etməsə (N.Vəzirov) (Ilyenko, 1963: 236)...

Prof. Q.Kazımov da şərt budaq cümləsinin analitik-sintetik tipindən danışarkən “hərgah”ı “bağlayıcı söz” adlandırır və onun -sa, -sə (və ya “isə”) ilə birlikdə bu tipi formalaşdırmasına xeyli nümunə gətirir (Kazımov, 2000: 388). Lakin elmi qrammatikaların bəzilərində bu bağlayıcının şərt budaq cümlələrində iştirakından danışılmır (Azərbaycan dilinin qrammatikası, 1959: 380-382). Bəlkə, elə buna görə də prof M.Hüseynzadə bu bağlayıcını “əgər” bağlayıcısının sinonimi hesab edir: “Hərgah bağlayıcısı əgər bağlayıcısının sinonimi kimi sintetik tipli, yəni -sa, -sə şərt şəkilçisi iştirak edən budaq cümlələrində iştirak edir” (Hüseynzadə, 2007: 280). Alimin fikrinə etiraz etmədən burada belə bir düzəliş verməyi vacib bilir ki, “hərgah” bağlayıcısının -sa, -sə ilə işləndiyi hal sintetik yox, analitik-sintetik tip adlandırılmalıdır.

Nəticə

Şərt budaq cümləsinin analitik-sintetik tipinin formalaşmasında “əgər” bağlayıcısı aparıcı mövqedədir. Prof. Ə.Abdullayev “şərt bildirən bağlayıcılar və bağlayıcı birləşmələr”dən danışarkən bu bağlayıcını “daha çox işlənən” bağlayıcıların siyahısına daxil edir. Sintaksisə dair elmi ədəbiyyatın, demək olar ki, hamısında bu bağlayıcının şərt budaq cümləsinin komponentlərinin bağlanmasıdakı rolundan danışılır. Ümumi qənaət belədir ki, Azərbaycan dilində ən çox işlənən sintetik tipli şərt budaq cümləsidir, şərt məzmunu daha çox -sa, -sə əlaməti ilə formalaşır. Buna görə də şərt budaq cümlələrindən danışarkən onların əksəriyyətində bu şəkilçinin işlənməsi qeyd olunur.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev, Ə. (1974). Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı: “Maarif”, 418 s.
2. Azərbaycan dilinin qrammatikası, II hissə (sintaksis). (1959). Bakı: EA nəşri, 404 s.
3. Zakiyev, M. (1963). The syntactic structure of the Tatar language. Kazan: Publishing House of Kazan University, 464 p.
4. Guzhva, F. (1971). Modern Russian literary language (syntax). Kiev: "Vishcha School", 276 p.
5. Müzəffəroğlu, T. (Hacıyev). (2002). Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlənin struktur semantikasi. Bakı: Azər nəşr, 304 s.
6. Ilyenko, S. (1963). On the structural relationship of the main and subordinate clauses in the system of a complex sentence. In the book: Teaching Notes LGPI them. A.I.Herzen, 236 p.
7. Kazımov, Q. (2000). Müasir Azərbaycan dili (sintaksis). Bakı: “Ünsiyyət”, 490 s.
8. Hüseynzadə, M. (2007). Müasir Azərbaycan dili. III hissə (morfologiya). Bakı: “Şərq-Qərb”, 280 s.

Rəyçi: f.ü.f.d. Hüseyn Əsgərov

Göndərilib: 16.10.2022

Qəbul edilib: 07.12.2022

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/16/13-19>

Nərgiz Asaf qızı Əliyeva
Bakı Dövlət Universiteti
nargiz061283@icloud.com

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” EPOSUNDA ASSONANS

Xülasə

Məqalədə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında assonans problemi araşdırılır. Alliterasiya və assonans anlayışlarının mahiyyəti haqqında qısa məlumatdan sonra eposda saitlərin şeir misraları daxilində işlənmə xüsusiyyətləri, üfüqi və şaquli, daxili və xarici assonans tədqiq olunur. Məqalədə Azərbaycan dilinin ayrı-ayrı saitləri əsasında yaranan assonans formaları aşkara çıxarılır, nümunələr üzrə izah edilir. Təhlil bəzi saitlərin assonans yaratmaqda fəal, bəzilərinin isə passiv olduğu müəyyənləşdirilir.

Açar sözlər: alliterasiya, assonans, ahəng qanunu, ritm, takt, melodiklik

Nargiz Asaf Aliyeva
Baku State University
nargiz061283@icloud.com

Assonance in the epic "Kitabi-Dede Gorgud"

Abstract

The article examines the problem of assonance in the epics "Kitabi-Dede Gorgud". After a brief description of the essence of the concepts of alliteration and assonance, the features of the elaboration of vowels within poetic verses, horizontal and vertical, internal and external assonance are studied in the epic. The article reveals the forms of assonance formed on the basis of separate vowels of the Azerbaijani language and explains them on examples. The analysis reveals that while some vowels are active in creating assonance, others are passive.

Keywords: alliteration, assonance, law of harmony, rhythm, tact, melodiousness

Giriş

Türk dillərində hecanın və hecaların birləşməsi şəklində strukturlaşması qəbul edilə biləcək söz, həmçinin söz-formalarda samit sait ardıcılığını, yaxud konsonant (C), vokal (v), sonda samitlə qapanma, sözdə anlaut mövqedə samitin məhsuldarlığı, saitlərin ardıcıl gəlməsinin fonetik normanı pozması, söz tərkibində müəyyən məhdudiyətlə CC birləşməsinin işləkliyi, samit sayının sait sayını 2 dəfədən çox üstələməsi, nəhayət sonuncu ilə bağlılığa malik olan saitlə başlanan sözlərin azlığı dil sisteminin ən yüksək qatının vahidlərində spesifik qanunauyğun ahəngdarlığın funksionallığını təsdiq edir. Şübhəsiz ki, türk dillərində sinqarmonizm, morfonoloji ölçü və qaydalar türk cümləsinin, xüsusən poetik dilin özünəməxsus elementləri sayılmalı olan yarımmissra və misraların ahəng – ritm sisteminin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Təbii ki, bu təsir sistemində vurğu və intonasiya, sintoqlara parçalanma da öz işini görür.

Əgər ahəng qanunu söz, yaxud söz-forma çərçivəsində qalın saitin qalın, incə saitin incə saitlə izlənməsini, belə izləmədə sonrakı saitə əvvəlki saitlə bağlı məhdudiyəti normalaşdırsa, sintaktik vahid çərçivəsində qalın saitli sözlərin, eləcə də incə saitli sözlərin bir-birini izləməsi qanun və qaydaya tabe olmur. “Dəli Domrul qırq yigid ilə yeyüb-içüb oturarkən naghahandan Əzrayil çıqa gəldi” (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 79). Bu nümunəni müxtəlif elementlərin düzülüşü, sıralanması şəklində göstərmək mümkündür:

1. Saitlərin düzülüşü: ə-i, o-u, ı, i-i, i-ə, e-u, i-u, o-u-a-ə, a-a-a-a, ə-a-i, ı-a, ə-i.

2. Heca sıralanması: cv-cv, cvc-cvc, cvcc, cv-cvc, v-cvc, cv-cvc, v-cvc, v-cv-cvc-cvc, cv-cv-cvc-cvc, vc-cv-cvc, cv-cv, cvc-cv.

3. Sintaqm düzülüşü. Dəli Domrul / qırq yigid ilən / yeyüb-içüb oturarkən / nəgahandan / Əzrayil çıqa gəldi.

Verilmiş üç sıralamadan birinci ikisinin doğruluğu heç bir şübhə doğurmursa, sintaqlara bölgüyə münasibətdə fərqli fikirlər söyləmək mümkündür. Məsələn, “Dəli Domrul qırq yigid ilən” və “nəgahandan Əzrayil çıqa gəldi” konstruksiyalarının hər biri bir sintaqm kimi götürülə bilər. Əslində bu ikitirəliyi doğuran sintaqlar arası pauzanın uzunluğundan asılıdır. Şeirdə yarımmisralar arasındakı pauza sezura adlanır və ardıcıl misralarda sezuraların uzunluğu bərabər olmalıdır. Təbii ki, real gerçəklikdə şeiri səsləndirən sezura uzunluğunu texniki cihazla ölçülüb saniyələrlə qiymətləndirilən şəkildə bərabərliyə nail ola bilmir. Şeirin daha yaxşı şəraitinin bir elementi də pauza uzunluqlarını daha düzgün tənzimləməkdir. Əlbəttə, şeirin canlandırılmasında yalnız pauza uzunluqları deyil, heca uzunluqları, enən-qalxan, qalxan-enən tonlar, vurğu və s. təsirli, əhəmiyyətli vasitədir. muğam və mahnılarda, ümumiyyətlə musiqidə də səslərin ahəngi, keçidləri, ritmi və s. vacib şərtlərdir.

Səs, səs birləşmələri, söz, söz birləşmələri, eləcə də digər sintaktik konstruksiyaların təkrarı poetik dilin ən mühüm təşkilediciləridir. Təbii ki, daha yüksək tərtibli vahidlərin təkrarı aşağı qata aid vahidlərin təkrarını doğurur. Başqa sözlə desək, cümlənin təkrarı söz birləşməsi və sintaqm təkrarına səbəb olursa, sözün təkrarı hecanın, hecanın təkrarı isə səslərin təkrarını doğurur. Lakin müəyyən sintaktik konstruksiyada səslərin təkrarı sözlərin təkrarını əmələ gətirmir. Səs təkrarının əhəmiyyətli xüsusiyyətlərindən biri onun söz təkibindəki mövqedən asılı olaraq təkrarlanması ilə bağlıdır. Sözün əvvəli, ortası və sonu vardır. Deməli, səs anlautda və auslatda təkrarlanmaq imkanına malikdir. Eyni mövqedə, xüsusən də anlaut və auslatda, təkrarlanma ritm və melodikliyin yaranması üçün əhəmiyyət daşıyır. Alliterativ şeirlərdə samit səslərin söz əvvəlində təkrarlanmasına əsaslanır. Belə bir şeirin başqa bir cəhəti takt məqsədilə samitin şeirin bölünən hissələrinin ilk elementi olmasını tələb edir. Şeirdə hər bir yarımmisra takt əmələ gətirir və bu takt daxilində ritm dəyişir (Krasinskaya, Utkin, 1991: 41). Yenə də musiqi terminologiyası ilə izaha əsaslanaraq belə bir nəticə çıxara bilərik ki, taktlar eyni samitlə başlanan sintaqlar kimi özünü göstərir. Digər tərəfdən, taktın ritmin dəyişməsinə nəzərə alınarsa başlanğıc samitin eyniliyi şərtinin zəruriliyini inkar etmək olur. Alliterativ şeirdə taktlar eyni ritmlə, yaxud çox yaxın ritmlə başlanması şərtinə tabe olur.

Alliterasiya və assonansı bir-birindən fərqləndirmək məqsədilə dilçilər samit və sait səslərə əsaslanırlar. Samitlərin misra daxilində, eləcə də cümlədə təkrarlanması alliterasiya kimi qəbul edilir. Həmçinin ritmyaratma amilini nəzərə almaq samitin başlanğıc mövqedə qərarlaşması fikrini irəli sürmək üçün bir əsasa çevrilir. Belə münasibət, yaxud məsələyə bu şəkildə yanaşma xarici və daxili alliterasiya anlayışlarını ortaya atmağa səbəb olur. Musiqi ilə analogiya apardıqda eyni samitin söz daxilində və sonunda təkrarlanmasının alliterasiya yaratması şübhə doğurur. Alliterasiyanı assonansdan ayırma isə sırf şərtidir və dilçilik tədqiqatları sayəsində meydana çıxmış anlayışdır. Buna baxmayaraq, belə bir anlayışın dilçilikdə dayanıqlı şəkildə istifadə olunması onu nəzərdən keçirməyə, sait səslərin misra və predikativ konstruksiyalarda, eləcə də tamlıq kateqoriyasına cavab verən şeirdə təkrarlanması səbəb və məqsədlərinə baxması zəruriləşdirir. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, V.M.Jirmunski qədim türk xalq epik şeirində ritmik-sintaktik paralellizmə həsr olunmuş tədqiqatında alliterasiyaya geniş yer ayırmış, assonansdan isə bəhs etməmişdir (Zhirmunsky, 1964: 3-24).

Şeir misranın birinci sözünün ritmi ilə başlanır, ritmlər birləşib taktlar mələ gətirir. Bu baxımdan, assonans üçün də sözün əvvəlində saitin iştirakı əsas amil hesab olunmalıdır. Ona görə də, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında assonansı, ilk növbədə, bu istiqamətdə öyrənmək lazım gəlir. Daxili sait təkrarlarına isə bundan sonra müraciət etmək, zənnimizcə, daha düzgündür.

Ə.Tanrıverdiyevin fikrinə görə, KDQ-də assonansın qabarıq cəhətlərini dəqiqləşdirmək üçün 15 prinsip gözlənilməlidir. Onu da qeyd edək ki, müəllifin 15 prinsipin birinci ikisində və 4-cü prinsipdə alliterasiya anlayışından da istifadə olunmuşdur: 1) yalnız qalın saitli sözlərdən ibarət cümlələrdə assonans və alliterasiya; 2) yalnız incə saitli sözlərdən ibarət cümlələrdə assonans və alliterasiya; 4) çoxsözlü epitetlərdə assonans və alliterasiya (Tanrıverdi, 2007: 368).

Ə.Tanrıverdi “qalın və incə saitli sözlərin növbələşməsi ilə yaranan ritm rəngarəngliyi”ni də öz prinsipləri sırasına daxil etmişdir. Sintaktik-konstruktiv təkrarlar əsasında yaranmış cümlələrdə incə və qalın saithlərin, assonansı, təşbehlərdə incə və qalın saithlərin assonansı da ayrıca prinsip kimi qeyd

olunur. Bundan sonra 9 saitin hər birinin assonansı məsələsi qoyulmuşdur (Tanrıverdi, 2007: 368-369). Fikrimizcə, müəllif KDQ-də assonansı tədqiq etmək üçün seçdiyi ardıcılığın hər bir bəndini prinsip adlandırmışdır. Onun tədqiqatının bu ardıcılığı da qeyd olunmuş fikrin doğruluğunu təsdiq edir.

Qalın və incə saitlərin bir-birini izləməsi, şübhəsiz ki, ahəng qanununun normativliyinə dayanır. Söz səviyyəsində belə izləmə assonasla bağlı deyildir. Qalın və incə saitli sözlərin sıralanması, qeyd edildiyi kimi, tədqiqat üçün maraq kəsb edir.

Alliterasiya və assonans poetik dilə aid fonetik hadisə olduğuna görə, hər şeydən əvvəl, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının şeirləri əsasında öyrənilmişdir. Assonansın araşdırılması prosesində söz əvvəlində işlənmə amilini də nəzərə almaq lazım gələcəkdir.

“A” saitinin assonansı. KDQ-nin müqəddiməsindəki şeirlərdə birinci sözü “a” saiti ilə başlayan cəmi 15 misra vardır. Birinci şeirin ilk misrası “allah-allah” təkrarı ilə başlanır, son hecası “a” saitli cvc hecası ilə tamamlanır. Fikrimizcə, bu misrada “a” assonans yaratmır. Qoşa sözdə “a” ilə başlanma və bütün hecalarda “a”-nın iştirakı ilkin ritmi əmələ gətirsə də, həmin ritm misrada təkrarlanmır.

Müqəddimənin ikinci şeirində “a” saiti ilə başlanan altı misra ardıcıl sıralanmışdır:

“At yemiyən acı otlar [bitincə] bitməsə yeg!
Adam içməyən acı sular sızınca sızmasa yeg!
Ata adını yürütməyən xoryad oğul
Ata belində enincə enməsə yeg,
Ana rəhminə düşüncə, toğmasa yeg.
Ata adın yürüdəndə dövlətlü oğul yeg”

(Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 32).

İkinci şeirdə “a” saitinə həm üfqi, həm də şaquli assonansı qeydə alınır. Birinci və ikinci misrada, “a” samitinin natamam üfqi assonansı mövcuddur. İlk iki misrada suntaktik paralelizm və təkrarlar şeirə həm melodiklik, həm də takt təkrarı gətirir. Müqəddimənin sonrakı şeirlərində “a” saiti ilə başlanan misralar olsa da, onlarda “a” foneminin assonansı müşahidə edilmir.

KDQ-nin birinci boyunun ilk şeirində bir misrada daxili assonansın olması fikrini irəli sürmək mümkündür (Ağlı, qaralı, seçən çağda). Bu misrada 9 hecadan 5-də “a” samiti işlədilmişdir. Həmin misra 7-ci şeirdə də istifadə edilmişdir.

10-cu şeirdə 2 və 3-cü misralarda “a” saitin daxili təkrarı yüksək tezliyə malikdir, burada daxili assonansdan danışmaq olar.

“Ağ bir çəklü, izzətlü, canım ana!
“Aqar” ayıda qarğamağıl”

(Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 39)

Üçüncü misradakı 9 saitdən 7-si “a”, 2-si “ı” saitidir. Samitlərin işlənmə ardıcılığı a-a, a-ı-a, a-a-a-ı şəklindədir. 11-ci şeirin “Ağ əllərini ardına bağladılar” misrasında “a” həm misra, həm də sintaqm əvvəlində təkrarlanır və assonans əmələ gətirir. 12-15-ci şeirlərdə “a” ilə başlanan misralar olsa da assonans yoxdur.

İkinci boyun ikinci şeirində “a” saitin şaquli alliterasiyası vardır. Bu şeirdə “a” milə başlanan beş misranın dördündə söz əvvəlində “al” fonem birləşməsi qeydə alınır. Bir boyun (sonuncu istisna olmaqla digər şeirlərində “a” anlautlu misralar olsa da, saitin assonansı qeydə alınmır.

Boyun sonuncu şeirinin son 8 misrasının 7-ci “a” ilə başlanır.

Ağ saqqallu baban yeri uşmaq olsun!
Ağ birçəklü anan yeri behişt olsun!
Axır-sonu arı imandan ayırmasun!
“Amin” deyənlər didar görsin!
Ağ alnında beş kəllə dua qıldıq, qəbul olsun!
Allah verən umudun üzülməsün
Adı görklü Məhəmməd Mustafa yüzi suyına
bağışlasun, xanım hey

(Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 51).

Bu şeir parçasında şaquli alliterasiya güclüdür (ağ-ağ-ax-an-ağ-al-ad). Üfüqi alliterasiya yalnız “Axır-sonu arı imandan ayırmasun!) misrasında qeydə alınır.

Üçüncü boyun altıncı şeirində 13 misra “a” saiti ilə başlanır. Onlar 4 dəfə ikinci ardıcıl gəlir. Şeirin bir yerində isə “a” anlautlu 5 misra sıralanır. Onu da qeyd edək ki, 13 misranın 6-cı “Ağam Beyrəgin”, 6-sı “Ağam Beyrək” birləşməsi ilə başlanır. Sıralanmada “Ağam Beyrəkin” və “Ağam Beyrək” ardıcılığı aparıcıdır. Bu şeirdən “Ağ ağ ayılda ağca qoyunu sorar olsan” misrasında üfüqi assonans vardır. Bəzi tədqiqatçılar “a” saitinin assonansını daxili təkrarlar əsaslandırırırlar. Məsələn, N.Xudiyev “q” samitinin alitterasiyası olan şeirin misralarının daxilində “a”nın çox işlənməsi üzrə assonansı təyin etmişdir. Müəllif nümunə gətirdiyi şeirdə saithlərin 40% qədərini “a” saiti olmasını əsas götürülmüşdür (Xudiyev, 1991: 99).

Ə.Tanrıverdinin “a” saitinin assonansına aid araşdırmada da diqqət bu saithlə işləkliyinə cəmlənmişdir. O, “a” saitinin 4 və ondan artıq bir cümlədə və ya misrada işlənməsini, bəzən isə kontekstdə, şeirdə “a”-nın çoxluğunu assonans kimi qələmə vermişdir (Tanrıverdi, 2007: 380-381). Fikrimizcə, bu və ya digər saithlə şeir misrasında və cümlədə çox işlənməsi assonans sayılması deyildir. Assonanslıq üçün vacib şərtlərdən biri ritm yaratmaq xüsusiyyəti sayılmalıdır.

E.Əlibəyzadə bir cümlədə “a” saitinin dörd dəfə söz əvvəlində işlənməsini (Üç yüz altmış altı alp ava binsə) “a” saitinin assonansı kimi təqdim etmişdir (Əlibəyzadə, 2007: 263). Əgər cümlə daxilində assonansı qəbul etsək, bu fikirlə və sonuncu söz istisna olmaqla qalan sözlərin hamısı saithlə başlanır. Doğrudur, birinci söz incə saithlə başlanır və bu saith (ü) ikinci sözdə anlaut təkrarlanır və bu, eyni ritmin davamını təsdiqləyir. Eyni zamanda burada üzyüz altmış altı bir sayı (366) ifadədir. Təbii ki, verilmiş nümunə türk epik mətnlərində qeydə alınan spesifik səs-ritm kimi diqqəti cəlb edir. Belə formaların dastanda hansı kəmiyyət göstəriciləri ilə işlənməsi də maraqlıdır.

“Ağ ayılda ağca qoyun sorar olsam, şülən kimin?” (Əlibəyzadə, 1999) cümləsində daxili alliterasiya var və bu, ilk iki sintaqmanın “a” samiti ilə başlanması meyarı ilə təyin olunur.

“Alan sabah turmuşsan, ağ ormana girmişsən.

Ağ qovağın budağından yırgayuban keçmişsən”

(Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 63).

Bu nümunə həm üfüqi, həm də şaquli, eləcə də xarici və daxili assonans yer almışdır.

Fikrimizcə, yalnız “a” saitinin assonansını tədqiq etmiş olsaydıq, bütün boy üzrə şeirlərdə bu faktları qeydə almaq lazım gələcəkdi. Lakin ümumi şəkildə “a” saitinin assonansının təyini üçün verilmiş nümunələri bəzən izahları qənaətbəxş saymaq mümkündür. Araşdırma və təhlilin nəticələri “a” saitinin şaquli və üfüqi, xarici və daxili assonans yaratdığını təsdiq edir.

KDQ-də “ı” saitinin assonansından bəhs edərək bu saithlə söz əvvəlində işlənməsinə diqqət yetirmək lazım gəlir. Ə.Dəmirçizadə Azərbaycan dilindəki ildırım, ilxı, iraq kimi sözlərin əvvəlində ahəng qanununun tələbinə görə “ı” samitinin işlənməsinin və bu şəkildə sözlərin KDQ-də “ı” anlautluluğunun mümkünlüyünü qeyd etmiş, dialekt və işvələrdə də bunun nəzərə çarpdığını göstərmişdir (Dəmirçizadə, 1979: 139). Əlbəttə, bu fikir doğrudur. Lakin onun əsasında KDQ-də ı-nın xarici və şaquli assonansını axtarmaq, zənnimizcə, müsbət nəticə verməyəcəkdir. KDQ-də misra və cümlə daxilində “ı” saitinin təkrarlanması, bəzi misralarda məhuldarlığı mümkün haldır. Ə.Tanrıverdi “alqış alqış qarğışı qarğış” konstruksiyasında “q”-nın alliterasiyasını, “a”-nın assonansını qeyd etməklə “ı”-nın da assonansının olduğunu vurğulamışdır. Onun fikrinə görə, “Yalançı oğlu Yalançılığın acığı tutdı aydır” cümləsində 16 qalın samitdən 7-sinin “ı” olmasını da bu saithlə assonansı kimi qəbul etmişdir (Tanrıverdi, 2007: 381-382). Fikrimizcə, bir cümlə daxilində iki samitin alliterasiyası, iki saithlə assonansını axtarmaq doğru deyildir. Alliterasiya və assonans yalnız ritmlə deyil, ritmlərin takta yığılması ilə əlaqədar hadisədir. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, ildız, ilxı kimi sözlərin əvvəlində tarixən “y” saitinin mövcudluğu barədə türkologiyada əsaslandırılmış müddəalar irəli sürülmüşdür. Bununla alliterasiya və assonans yaratmaq məqsədilə fonemin dəyişdirilməsi, pozulmuş ahəng qanunun süni bərpası mümkündür.

“O” saitinin assonansı. KDQ dastanlarında “o” saitinin assonansı “a” ilə müqayisədə az işləkdir. Birinci boyun şeirlərində cəmi misrada “o” samiti əvvəldə işlənir ki, həmin misralardan birində assonans aşkara çıxır.

“Ol gödəndə canın varsa, oğul, xəbər mana,
Qara başım qurban olsun, oğul, sana!”

(Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 39).

İkinci boyda “o” samitinin şeir mətnlərində misra əvvəlində işləkliyi bir qədər artmışdır. Qeyd edək ki, buradakı şeirlərdə “Ordumın xəbərini bilürmüsin, deqil mana” misrasının təkrarlanması da buna təsir göstərir. İkinci boyda üçüncü şeir parçasında “o” samitinin üfqi və şaquli assonansı vardır.

“Oğlum Uruz ox atanda puta qalmış,
Oğuz bəqləri at çapanda meydan qalmış

(Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 44).

Nümunədə “o”-nun ritm yaratmasına təsir göstərən əsas amil misra daxilində söz birləşmələrinin ölçücə bərabər bölünməsi sintaktik paralelizm əmələ gətirməsidir. Sintaqm kimi “Oğlum Uruz ox atanda” götürülə bilirsə, ritmin və taktın formalaşmasında sözlərin cüt-cüt ayrılması əsasdır.

İkinci boyda “oğul” sözünün çox işləndiyi bir şeir parçası qeydə alınır. Bu parça anasının dilindən səslənir.

“Oğul, oğul, ay oğul!
Bilürmüsin nələr oldu?
Söyləşdilər fısıf-fısıf,
Kafərin fenin turdım.
Dünlüqi altın ban evimin qəbzəsi oğul!
Qaza bənzər qızımın-gəlinimün çiçəqi oğul!
Oğul, oğul, ay oğul!
Toqquz ay tar qarnımda götürdüyüm oğul!
On ay deyəndə dünyaya götürdüyüm oğul!
Tolması beşikdə bələdüyüm oğul!

(Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 47)

Göründüyü kimi bu şeirdə “oğul” sözünün üç dəfə işləndiyi bir misra təkrarlanır. Üç misra “o” samiti ilə başlanır, lakin onlar şeirdə bir-birində aralı mövqedə yer tutur. On misralıq şeirdə “oğul” sözü 11 dəfə təkrarlanmışdır. 7 misrada son söz “oğul” leksemidir. Ümumiyyətlə, KDQ-də “o” samiti ilə başlanan bəzi sözlər yüksək tezliklə işlənir. Məsələn, ol-213, oğul-212, oğuz-178, oldı-154, olsun-143, oğlı-141, oğlan-125, oldu-65, olur-61, ozan-49 və s. Əgər oğlan-125, oğlı-141, oğlu-47, oğul-212 dörd söz-formasının ümumi işlənmə sayının 525-ə bərabər olduğunu görürük [tezlik lüğəti]. Həmçinin oğul sözünün şəkilçi qəbul etmiş digər variantları (oğul-11, oğlum-16, oğlın-11 və s.) da nəzər alınarsa, onda kök sözün – oğul işlənmə tezliyinin 600-dən çox işlənməsini qəbul etməliyik. KDQ-də ol-feili də yüksək tezliklə istifadə edilmişdir. Aydınır ki, “olmaq” feili cümlənin və ya şeir misrasının əvvəlində, demək olar ki, işlənmir. Bu baxımdan söz yalnız daxili assonans yaratmaqda aktiv ola bilər. Assonansda “oğul”, “ozan”, “ol” (işarə əvəzliyi), “oğuz” və s. sözlərin iştirakı ehtimalı daha böyük ola bilər. Ə.Tanrıverdi KDQ üçün “o” saitinin assonansını səciyyəvi olduğunu qeyd etmişdir (Tanrıverdi, 2007: 382). Fikrimizcə, bu saitin assonansı KDQ-də var, lakin geniş yayılmamışdır. Yəni dastanın ayrı-ayrı boylarında şeirlərdə o assonansına bir iki dəfədən çox rast gəlmək mümkün deyildir. Amma “o” saiti ilə formalaşan maraqlı assonanslar qeydə alınır. Məsələn, “on otuz on yaşında tolsun” cümləsində “o” ahəngi aşkardır. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, burada “on otuz on” bir sayı ifadə edir və say birləşməsidir. KDQ-də “o” saitli assonansa ən parlaq nümunə “oğul, Qalın Oğuz bəqlərini adamıza oxuyalım” cümləsidir. Burada “o” dörd sözün əvvəlində işlənməmiş, “oğ-oğ-od-ox” ardıcılığı ilə ritm əmələ gətirmişdir. Eyni misra daxilində sözlərin hər birinin “o saiti ilə başlanmasına aid nümunələr də qeydə alınır. Məsələn, oğlançılarla oynar oldu” (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 79). Söz əvvəlindəki saitin təkrarlanmasını əsas götürsək, anafirik, epifirik, kataforik təkrarlar hesabına əmələ gələn assonansların mövcudluq faktlarını da qeyd etmək lazım gələcəkdir.

“Ö” saitinin assonansı. Oğuz qrupu türk dillərində “ö” saiti sözün əvvəlində və ya ilk hecasında işləkliyə malikdir. Azərbaycan ədəbi dili üçün “ö” saitinin ikinci və sonrakı hecalarında işlənmir. “Qərb qrupu dialektimizdə bu saitin ikinci hecədə, xüsusən, indiki zaman şəkilçisi daxilində təsadüf olunur:

görür, öpür, ölür” (Kitabi-Dədə Qorqud’un statistik təhlili, 1999: 11). İkinci və sonrakı hecalarda “ö” saitinin işlənməsindəki məhdudiyət onun daxili assonans yaratmasına mane olur. “ö” saitinin assonans potensialını zəiflədən başqa bir amil bu saitle başlanan sözlərin KDQ-də işlənmə tezliklərin aşağı olmasıdır. KDQ tezlik lüğətində ölüm-30, öginə-21, öpdü-18 söz-formaları yüksək tezliklidir. Dastanlarda “ö” anlautlu müxtəlif sözlərin miqdarı da çox deyildir. Ümumiyyətlə, KDQ-də söz-formaları (şəkilçi qəbul etmiş kökləri) də nəzərə alsaq, aşağıdakı mənzərini görürük: övrət-21, öd-4, öz-8, öymək-29, öksüz-9, ölmək-205, ömür-4, ön-29, öncə-9, öpmək-49, ötmək-8 və s. (Kitabi-Dədə Qorqud’un statistik təhlili, 1999: 66-69). Göründüyü kimi, “ö” ilə başlanan ölmək (205), öymək (89), öpmək (49) feilləri dastanlarda daha məhsuldardır. Bu da feilin cümlə və misra əvvəlində az işlənməsini təsdiq edən faktlardandır. Eyni zamanda, feil forması ilə başlanan “ö” anlautlu assonans qeyd alınır.

Ögünərsə, ər ögünsün-aslandır,
Ögünməklük övrətlərə böhtandır
Ögünməklə övrət ər olmaz”

(Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 92)

Bu nümunədə “ögmək / öyümək” feilinin formalarının təkrarlanması ilə həm üfüqi, həm də şaquli xarici assonans özünü göstərir. Ə.Tanrıverdi “gömləgi gericək bəglər ökür-ökür ağlaşdılar cümləsindəki “gericək” sözünün M.Ergində “göricək” şəklində oxunmasını da nəzərə alaraq cümlədəki 12 saiddən 4-nün “ö”, 4-nün “ə”, 2-sinin “i”, 2-sinin “ü” olmasını hesablamış, “ö” saitinin 4 dəfə birinci hecada işlənməsinə görə, ahəngdarlığın yaranmasında ağırlığın “ö” saitinin üzərinə düşməsinə qeyd etmiş, açıq saitin qapalı qarşılığının “ü” saitinin də iki dəfə istifadə edildiyinə də diqqəti cəlb etmiş, bu cümlədə “ö” saitinin assonansı “qənaətinə gəlmişdir” (Tanrıverdi, 2007: 385). Təbii ki, “ö” və “ü” saidləri bu cümlədə ahəngin əmələ gəlməsində özünəməxsus rol oynayır. “ö” saitinin “ü” saidini izləməsi də oğuz qrupu türk dillərinə xas olan ümumi əlamətlərdən biridir. Türk və qaqauz dillərində ö – ü ardıcılığı, demək olar ki, Azərbaycan dilindəkindən fərqlənmiş (Kitabi-Dədə Qorqud’un statistik təhlili, 1999: 70). M.Yusifovun qeyd etdiyi bu fakt ö – ü ahənginin səciyyəvi olduğunu təsdiqləyir. Ümumiyyətlə, belə ahəngin yaradılması KDQ mətnlərində təsadüfi səciyyə daşır. Lakin ö – ü izləməsinə, yaxud ahəngini assonans olaraq dəyərləndirmək mübahisə doğurur. Fikrimizcə, assonans və səs ahəngini biri-birindən ayırmaq lazımdır. Eyni fikri qalın, eləcə də incə saidlərin bir-birini izləməsinə də qalın, yaxud incə saidlərin assonansı ilə bağlı da söyləmək olar.

“Ə” saitinin assonansı. Bu sait sözün əvvəlində, ilk hecasında, ümumiyyətlə söz kökündə Azərbaycan dilində daha çox işlənir. Türk dilində “ə” saidini ifadə edən xüsusi qrafem yoxdur. Lakin təkhecalı sözlərdə və ikihecalı sözlərin birinci hecasında “e” qrafeminin “ə” səsi şəklində tələffüzü qəbul olunmuşdur. Qaqauz dilində sözün ikinci hecasında və şəkilçi hissəsində “ə” işlənir.

“Ə” saitinin KDQ-də assonansını Ə.Dəmirçizadə, E.Əlizadə və Ə.Tanrıverdi qeyd etmişdir. Maraqlı budur ki, Ə.Dəmirçizadə və E.Əlizadənin “ə” saitinin assonansı ilə bağlı fikri eyni nümunəyə istinadla verilmişdir (Əlli bin ər yağı gördümisə əl vermədin) (Dəmirçizadə, 1979: 139; Yusifov, 1984: 263).

Qeyd edək ki, dastanda “Ər ərden adın yaşurmaq eyib olur” kimi “ə” anlautlu sözlərin ardıcıl işlənməsinə dair nümunələr az deyildir. Lakin bu cür ardıcıl işlənmələr assonansa aid deyildir. Eyni zamanda, daxili assonans kimi, yalnız söz daxilində və sonunda saitinin istifadə olunması da assonans sayılmamalıdır. Ə.Tanrıverdi dastanda “ə” saitinin çox işləndiyi cümləyə rast gəldiyini yazmış, “Bu məhəldə Beyrəgi götürdilər”, “Dəvəcə böyümüşən, köməkçə əqlin yoq”, “Adəqililər əvrəni Dəli Domrul əlin əlinə çaldı” cümlələrini nümunə gətirmişdir (Tanrıverdi, 2007: 384). Müəllifin bu nümunələr “ə” saitinin assonansı adı altında verdiyini nəzərə alsaq, onun qeyd olunan nümunələrdə “ə”-nin assonansının olduğunu söyləməsi qənaətinə gələ bilər.

“e”, “i”, “ü” saidlərinin assonansı. Qeyd edilən saidlərin assonansından bəhs edərkən, Ə.Tanrıverdi “... ama belindən enində, enməyə, yeg”, “Qoip, nərəyə gedirsə getsin, neylərsə eyləsin” – dedi”, “... izin izləri getdi”, “ölümisin, dirimisin, bu işlərdən xəbərin yoğmıdır”, “Dilün çürisün çoban”, “Üç gün dünli – günli yoritdi” kimi nümunələri ortaya qoymuşdur (Tanrıverdi, 2007: 385-387). Fikrimizcə, bu nümunələrdə assonans deyil, adi səs ağəngindən danışmaq olar. onu da nəzərə almaq lazımdır ki, bəzi nümunələrdə müəllif cümlənin, yaxud şeirin əvvəlki hissəsini atmışdır.

E.Əlizadə e, i, ü saıtlərinin assonansını diqqət mərkəzinə çəkməmişdir (Əlibəyzadə, 2007: 363). Görünür ki, müəllif bu saıtlərin assonansı kimi izah oluna biləcək nümunələr tapmamışdır.

KDQ şeir mətnləri üzrə axtarış bu saıtlərin misra əvvəlində çox az qeydə alındığı təsdiq edir. Müqəddimədə “e”, “i”, “ü” saıtləri ilə başlanı misra yoxdur. Birinci boyda “İnci acı sözlər söyləmə” (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 39), “İki vardun, bir gəlürsən, yavrum qanı”, “Eldə yağı yoğkən sənın babanın üstünə yağı gəldi” (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 40) misraları qeydə alınır. İkinci boyda “İtüm ilə bir yalaqda yundum içən azqlun kafər”, “İrağından-yağınında bərü gəlgi” misraları vardır. Üçüncü boyda “Ünim anla, sözüm dinlə, arğım”, “Eki şəbcırağa bənzər sənın gözçikgəzin”, “İləyində düğün var”, “Eşikdəki inaqlar”! Dibdəki xas bəglər” (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 62, 63), “Evimiz ardınca sarvanlar” (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 64), “Evimiz [ardı] dərəcik degildimi” (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 64), “Eyiblücə, xan qızı, ərə varmaq eyib olar, - dedi” (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 65), “Üç ölüb bir dişləyüb, altun yüzilgi barmağına keçirmədimm” (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 65) misraları qeydə alınır. Digər boylarda da oxşar vəziyyəti müşahidə etmək mümkündür. Toplanmış nümunələrdən birində - “Eyiblücə, xan qızı, ərə varmaq, eyib olar” misrasında “e” saıtının assonansını görürük. Misrada “e” saıti sözün və sintaqmanın əvvəlində işlənir. Təbii ki, nəsr hissəsində belə variantlar tapmaq olar. Lakin bir və ya bir-iki nümunədə assonansı qeydə almaq epozda bu saıtın ritm və taktyaratma prosesində fəal iştirakı kimi təqdim etməyə əsas yaratmır. Əgər “u” saıtının assonansı ilə bağlı təhlil aparsaq oxşar vəziyyətlə qarşılaşacağıq. E.Əlizadə “u” saıtlı assonansa aid “Urduğın ulıtmayan ulu tanrı” nümunəsini vermişdir (Əlibəyzadə, 2007: 363). Bu nümunəni tam assonans adlandıran Ə.Tanrıverdi “Uğurun açuq olsun”, “Qarıyubdur qulun verməz” cümlələrində “u” saıtının assonansının mövcudluq fikrini irəli sürmüşdür. Müəllif “Boyu uzun Burla xatun” antroponimik modelində “v” samitinin alliterasiyası ilə yanaşı, “u” saıtının assonansının da müşahidə olunduğunu yazmışdır (Tanrıverdi, 2007: 384). Onu da qeyd edək ki, Ə.Tanrıverdi antroponimik modelin həm alliterasiya, həm də assonans səbəbindən ahəngdar səsləndiyini qeyd etmişdir.

Nəticə

Ümumiyyətlə, assonans KDQ şeirlərində alliterasiya ilə müqayisədə çox-çox azdır və hər bir saıt assonans yaratmaq prosesində iştirak etmir. Assonans bilavasitə poetik mətnlərlə bağlı linqvistik hadisə sayılmalı və onda saıtın söz əvvəlində gəlməsi vacib şərt kimi qəbul olunmalıdır. Saıtlərin söz daxilində bir-birini izləməsi hadisəsi bilavasitə ahəng qanunu əsasında izahını tapır. Misra və ya cümlələrdə eyni samitin söz ortasında və sonunda işlənməsi də ahəngdarlıq yaratsa da, assonansa aid deyildir.

Ədəbiyyat

1. Kitabi-Dədə Qorqud. (1988). Bakı: Yazıçı, 265 s.
2. Krasinskaya, L., Utkin, V. (1991). Elementary theory of music. Moscow: Muzyka, 334 p.
3. Zhirmunsky, V. (1964). Rhythmic-syntactic parallelism as the basis of the ancient Turkic folk epic verse. Problems of Linguistics. Moscow: No. 4, p.3-24.
4. Tanrıverdi, Ə. (2007). “Kitabi-Dədə Qorqud”un söz dünyası. Bakı: Nurlan, 456 s.
5. Xudiyev, N. (1991). Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü. Bakı: Maarif.
6. Əlibəyzadə, E. (2007). Azərbaycan dilinin tarixi I c. Bakı: ATM nəşri, 660 s.
7. Əlibəyzadə, E. (1999). “Kitabi-Dədə Qorqud”. Bakı: ATM nəşri.
8. Dəmirçizadə, Ə. (1979). Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. Bakı: Maarif.
9. “Kitabi-Dədə Qorqud”un statistik təhlili. (1999). Bakı: Elm, 248 s.
10. Yusifov, M. (1984). Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli fonetikasi. Bakı: Elm, 152 s.

Rəyçi: f.ü.f.d. Seyran Əliyev

Göndərib: 09.10.2022

Qəbul edilib: 01.12.2022

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/16/20-22>

Səbinə Əbülfət qızı Cəfərova
Gəncə Dövlət Universiteti
dissertant
scafarova117@gmail.com

BAĞLAYICI SÖZLƏRLƏ BAĞLANAN KORRELYATİV QURULUŞLU CÜMLƏLƏR

Xülasə

Məlumdur ki, bağlayıcı söz işlənən budaq cümlədən sonra gələn baş cümlədə onun qarşılığı-korrelyatlar işlənir və ya nəzərdə tutulur; korrelyat, bir növ, bağlayıcı sözlə simmetriya təşkil edir. Qarşılaşdırma budaq cümləsində işlənən və bağlayıcı sözə bənzəyən nə qədər, bəzən də hər nə qədər tipli sözlərin qarşısında (baş cümlədə) həmin sözlərə simmetrik vəziyyətdə baş cümlənin məzmununa uyğun bir sıra leksik-qrammatik vahidlər işlənir: yenə, daha, indi, həmişə, hələ və s. Lakin onları korrelyat saymaq olmaz, çünki korrelyatlar cümlənin növünü müəyyənləşdirir, göstərilən sözlər, sadəcə olaraq, qarşılaşdırma məzmununu qüvvətləndirir və tabeədici intonasiyanın rolunu nisbətən zəiflədir.

Açar sözlər: cümlə quruluşları, plan, sintaktik funksiya, məzmun, reduksiya

Sabina Abulfat Jafarova
Ganja State University
dissertatist
scafarova117@gmail.com

Sentences with a correlative structure

Abstract

It is known that in the main sentence following the branch sentence in which the connecting word is used, its counterpart-correlates are used or implied; correlate, in a way, forms symmetry with the connecting word. A number of lexical-grammatical units corresponding to the content of the main sentence are used symmetrically to those words (in the main clause) in front of words of the type "how much" and "however" that are similar to the connecting word used in the matching branch sentence: again, more, now, always, yet, etc. But they cannot be considered as correlates, because correlates determine the type of the sentence, the indicated words simply strengthen the content of the contrast and relatively weaken the role of subordinating intonation.

Keywords: sentence structures, plan, syntactic function, content, reduction

Giriş

Analitik-sintetik tipli tabeli mürəkkəb cümlələrin bir qismi də **bağlayıcı sözlərlə** bağlanan korrelyativ quruluşlu cümlələrdir. Belə cümlələrdə budaq cümlə, adətən, prepozitiv vəziyyətdə olur və bağlayıcı sözlər onların tərkibində işlənir. Baş cümlədə isə tabeli mürəkkəb cümlənin növünü müəyyənləşdirən korrelyatlar (“qarşılıq sözlər”) işlənir və ya nəzərdə tutulur. Bu tip cümlələr tabeli mürəkkəb cümlələrin, demək olar ki, bütün növlərini əhatə edir və onların komponentləri -sa, -sə şəkilçilənmiş ədati və ya “isə” hissəciyinin ixtisarı ilə bağlanırlar. Bəzi tədqiqatçılar tərəfindən “nisbi tabelilik” adlandırılan bu cümlə quruluşlarına münasibət bildiren F.Korş yazır: “Məlumdur ki, nisbi cümlələr adlandırılan bu quruluşlar bütün dillər üçün az və ya çox dərəcədə ilkindir... belə ki, bütün dillərdə nisbi tabelilik az və ya çox inkişaf səviyyəsindədir” (Korsh, 1877: 14). T.P.Lomtev də belə bir fikir irəli sürür ki, mürəkkəb cümləyə olan ehtiyac vasitəli modallıq (nəqli olmayan) planında olan sadə cümlələrin başqa cümlələrlə birləşməsinə doğurmuşdur ki, bundan da budaq cümlələr yaranmışdır (Bogoroditsky, 1935: 490). Maraqlısı budur ki, V.A.Boqoroditski rus dilində şərt budaq cümləsinin (kursiv bizimdir – S.C.) sual cümləsi ilə əlaqəsindən danışarkən canlı nitqdən

nümunə gətirərək, bu zaman şərt budaq cümləsinin iki bərabər hüquqlu sadə cümlədən ibarət olmasını və bunlardan birincisinin sual cümləsi olduğunu göstərmişdir (Bogoroditsky, 1935: 235). V.N.Yartseva qədim ingilis dilində “korrelyasiya” yolu ilə tabeli mürəkkəb cümlələrin yaranmasından danışır (Yuldashev, 1962: 259). Bu tipli konstruksiyalar üçün onların birinci komponentində nisbi əvəzliliklərin-bağlayıcı sözlərin, ikinci komponentində isə korreyatların- qarşılıq sözlərin işlənməsi xarakterik haldır.

Bu əvəzliliklər (morfoloji vahid kimi) yeni sintaktik funksiya qazanır, bir qrammatik forma əlavə semantik yükə malik olur. Dilçilərin əksər qismi bu əvəzliliklərin sual əvəzliliklərindən törədiyini qeyd edirlər. “*Mənşəyinə görə sual əvəzliyi olan sözlər tabeli mürəkkəb cümləni təşkil etməyə xidmət etdikdə nisbi əvəzliyə çevrilir*” (Abdullayev, 1974: 114).

Tabeli mürəkkəb cümlələrin bu şəkildə yaranmasını ilkin hesab edənlər də var. Məsələn, dosent Ə.H.Cavadov özünün namizədlik dissertasiyasında (“Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlənin məna özəyi (cütözlülük) tabeli mürəkkəb cümlənin bu cür inkişaf yolunu ünsiyyətin qədim forması ilə bağlayır :

“*Bu ünsiyyət üçün sual-cavab sıralanması, daha doğrusu, sual cümlələrinin I komponent rolunu oynaması daha təbii və normaldır. Bu insanın ətraf aləmi öyrənməsi, dünyagörüşünün tədricən genişlənməsi kimi təbii-tarixi prosesin nəticəsi kimi meydana çıxır. Sual cümlələrinin II komponentdə işlənməsi (nisbi mənada) daha sonrakı mərhələdir*” (Cavadov, 1988: 79). Məsələn:

“*Kimi ürəyim istəyir, onu da alacağam*” (İ.Şıxlı); “*Nə qədər istəsə, o qədər yeyir*” (S.Vurğun); “*Hər kəs nə cür xörək yemək istəyirsə, onu da sifariş verirdi*” (M.S.Ordubadı).

Bu cümlələrin üçündə də birinci komponentdə bağlayıcı sözlər iştirak edir, birinci cümlədə komponentlərin sərhədində -sa, -sə iştirak etmir, ancaq nəzərdə tutulur (istəyirsə), ikincidə bu vəzifəni -sa, -sə şəkilçilənmiş ədatı, üçüncüdə “isə” hissəciyinin ixtisar forması yerinə yetirir. Budaq cümlələrin növü isə baş cümlədəki “qarşılıq sözlər” vasitəsilə müəyyənləşdirilir (ardıcıl olaraq, tamamlıq, kəmiyyət və tamamlıq budaq cümləsi). Amma hər üç cümlədə komponentlər arasında şərt məzmununu açıq-aşkar hiss olunur. Deməli, -sa, -sə iştirak etsə də, etməsə də, bu tipli cümlələr qarşılıqlı şərtlənmə məzmununa malik olur. Məhz buna görə də rusistikada bu tipli cümlələri «взаимообусловленный» (“qarşılıqlı şərtlənmiş”) adlandırırlar (Zemsky, Kryuchkov, Svetlaev, 1963: 108).

Nisbi tabelilik əsasında formalaşmış tabeli mürəkkəb cümlələrdə təkcə -sa, -sə reduksiyaya uğramır, korrelyat da ixtisar olunur, nəzərdə tutulur; onun bərpası isə asanlıqla mümkün olur. Məsələn:

“*Kənddə kim vardı, kölgəlikdən çıxıb ata tamaşa eləyirdi*” (M.Süleymanlı).

Nümunədən göründüyü kimi, tabeli mürəkkəb cümlənin struktur baxımdan funksionallaşması təkcə bağlayıcı sözlə bağlıdır, onun qarşısında bu vasitənin paraleli olan və komponentlər arasında simmetriyanı təsdiq edən korrelyat yoxdur. Əlbəttə, tərəflər arasında tabelilik intonasiyasının rolunu da inkar etmək olmaz, bu tabeliliyin yaranmasında da yenə bağlayıcı sözün prepozitiv mövqeyinin vacibliyini inkar etmək olmaz.

Nisbi tabelilik əsasında qurulan cümlələrdə belə bir qanunauyğunluq özünü göstərir: bağlayıcı sözə “ki” qoşularkən -sa, -sə avtomatik şəkildə ixtisara düşür və onu bərpa etmək də uğursuz nəticə verir. Bu ixtisarı və ya fakültativliyi korrelyatın iştirak etməməsi ilə eyniləşdirmək olmaz. Korrelyat istənilən vaxt bərpa oluna bilər. Məsələn:

“*Kim ki sevirdi öz qəlbində ilk baharı,*

Eyvani da, aynası da sarmaşıqdır” (S.Vurğun);

“*Necə ki bağlamışdınız, elə də açın qollarını*” (Ə.Musayev).

Hər iki komponentdə “isə” hissəciyinin ixtisar şəkli olan -sa, -sə-ni bərpa etmək olmaz; bu o zaman baş tuta bilər ki, “ki” ədatı öz mövqeyini tərk etsin: *Kim sevirsə öz qəlbində ilk baharı...* Tabeli mürəkkəb cümlənin növünə gəlincə, ikinci cümlədəki “elə” korrelyatı onun tərz-i-hərəkət zərfliliyi budaq cümləsi olmasını şərtləndirir. Birinci cümlədə nəzərdə tutulan korrelyat (“onun”) müstəqil cümlə üzvü ola bilmir, lakin özündən sonra gələn mənsubiyyət şəkilçili sözlə birlikdə

“onun eyvanı//aynası” cümlənin mübtədasıdır. Deməli, birinci cümlə mübtədə budaq cüməsidir, amma fakt faktlığında qalır ki, burada izah edilən, aydınlaşdırılan “qəlib” yiyəlik halda olan sözdür.

Elmi-nəzəri materialın və konkret dil nümunələrinin nəzərdən keçirilməsi aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir: nisbi tabelilik əsasında qurulan cümlələr o vaxt analitik-sintetik tip hesab olunur ki, onların formalaşmasında bağlayıcı sözlərlə birlikdə şəkilçilənmiş ədatlar da iştirak etsin; əgər tabeli mürəkkəb cümlə komponentləri tək-cə bağlayıcı sözlərlə (o cümlədən bağlayıcılarla) bağlanarsa, onlar analitik tip hesab olunur (Lomtev, 1956: 596).

Türk ədəbi dillərində mürəkkəb cümlə sintaksisini araşdırıcılarından sayılan M.M.Musayev analitik quruluşlu cümlələri xarakteristika edərək yazır: “*Türköloji dilçilikdə analitik quruluşlu mürəkkəb cümlələr kimi daha çox bağlayıcı, bağlayıcı sözlü sintaktik vahidlər müəyyənləşdirilmişdir. Burada struktur əlamətlərlə yanaşı, asılı komponentlərin qrammatik-semantik mənalara görə bəzi funksional növləri də bir-birindən fərqləndirilmişdir*” (Musayev, 2011: 78). Analitik-sintetik tipli tabeli mürəkkəb cümlələr komponentləri bağlayıcı söz və şəkilçilənmiş ədatlarla, eləcə də bağlayıcı və ədatlarla bağlanan cümlələrdir. “O tabeli mürəkkəb cümlədə ki bağlayıcı söz iştirak edir, orada eyni zamanda, şəkilçilənmiş -sa, -sə ədatı da işlədilir” (Zemsky, Kryuchkov, Svetlaev, 1963: 145).

Prof. Ə.Abdullayev bağlayıcı sözlərlə bağlanan tabeli mürəkkəb cümlələrə mübtədə, tamamlıq, xəbər, təyin, zaman, yer, tərz-i-hərəkət, kəmiyyət və qarşılaşdırma budaq cümlələrini daxil edir: “*...hər nə qədər bağlayıcı sözü kəmiyyət və qarşılaşdırma budaq cümlələrində işlənərək, müvafiq növdən olan tabeli mürəkkəb cümlənin təşkilinə xidmət edir*” (Abdullayev, 1974: 116). Burada maraqlı doğuran cəhət qarşılaşdırma budaq cümləsinin də bağlayıcı sözlərlə bağlanan cümlələrə daxil edilməsidir.

Nəticə

Fikrimizcə, bu məsələyə bir az başqa cür yanaşmaq lazımdır. Məlumdur ki, bağlayıcı söz işlənən budaq cümlədən sonra gələn baş cümlədə onun qarşılığı-korrelyatlar işlənir və ya nəzərdə tutulur; korrelyat, bir növ, bağlayıcı sözlə simmetriya təşkil edir. Qarşılaşdırma budaq cümləsində işlənən və bağlayıcı sözə bənzəyən nə qədər, bəzən də hər nə qədər tipli sözlərin qarşısında (baş cümlədə) həmin sözlərə simmetrik vəziyyətdə baş cümlənin məzmununa uyğun bir sıra leksik-qrammatik vahidlər işlənir: yenə, daha, indi, həmişə, hələ və s. Lakin onları korrelyat saymaq olmaz, çünki korrelyatlar cümlənin növünü müəyyənləşdirir, göstərilən sözlər, sadəcə olaraq, qarşılaşdırma məzmununu qüvvətləndirir və tabeəddi intonasiyanın rolunu nisbətən zəiflədir.

Ədəbiyyat

1. Korsh, F. (1877). Ways of relative submission. Head of comparative subordination, 110 p.
2. Bogoroditsky, V. (1935). General course of Russian grammar (from 5th). M.: Sotsekgiz, 356 p.
3. Yuldashev, A. (1962). Complex sentences with subordinate clauses in the Bashkir language. In book. "Studies on the Syntax of Turkic Languages". M.: IVL, 219 p.
4. Abdullayev, Ə. (1974). Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı: “Maarif”, 418 s.
5. Cavadov, Ə. (1988). Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlənin mənə özəyi (cütözəklik). Nam. disser. Bakı, 143 s.
6. Zemsky, A., Kryuchkov, S., Svetlaev, M. (1963). Russian language, part 2 (syntax). M.: "Uchpedgiz", 183 p.
7. Lomtev, T. (1956). Essays on the historical syntax of the Russian language. M.: Ed. Moscow University, 596 p.
5. Musayev, M. (2011). Türk ədəbi dillərində mürəkkəb cümlə sintaksisi. Bakı: BSU nəşri, 404 s.

Rəyçi: f.ü.f.d. Hüseyn Əsgərov

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/16/23-27>

Rəna Fəxrəddin qızı Nəzərova
Odlar Yurdu Universiteti
magistrant
rana.nazarova99@gmail.com

MÜXTƏLİF DUZ KONSENTRASIYALARININ ECHERICHA COLI BAKTERİYASININ BÖYÜMƏSİ VƏ İNKİŞAFINA TƏSİRİ

Xülasə

Təqdim olunan məqalənin əsas məqsədi su mühitindən izolyasiya edilmiş E.Coli bakteriyasının böyümə və inkişafına duzluluğun (NaCl) təsirini müəyyənləşdirməkdir. Proses Azərbaycan Respublikası Ekologiya və təbii sərvətlər nazirliyinin “AzeLab” laboratoriyasında aparılmışdır. Təcrübə üçün 18-24 saatlıq yeni E.Coli koloniyalarından istifadə olunub. E.Coli bakteriyası NaCl-un müxtəlif konsentrasiyalarında becərilmişdir. Proses 24 saat müddətində və 37⁰C temperaturda aparılmışdır. Təcrübənin gedişi zamanı müqayisə üçün 0% duzluluqda 24 saat müddətində yetişdirilən E.Coli kulturası, həmçinin tərkibində bu bakteriyaların yetişdirilmədiyi qidalı mühitdən istifadə edilmişdir. NaCl-un müxtəlif konsentrasiyalarında yetişdirilən E.coli bakteriyasının inkişaf və böyüməsi qidalı mühitlərin bulanıqları müqayisə edilərək müəyyənləşdirilmişdir.

Açar sözlər: *E.Coli, NaCl, qidalı mühit, kultura, böyümə və inkişaf, duzluluq*

Rena Fakhraddin Nazarova
Odlar Yurdu University
master student
rana.nazarova99@gmail.com

Effect of different salt concentration on growth and development of Echericha coli bacteria

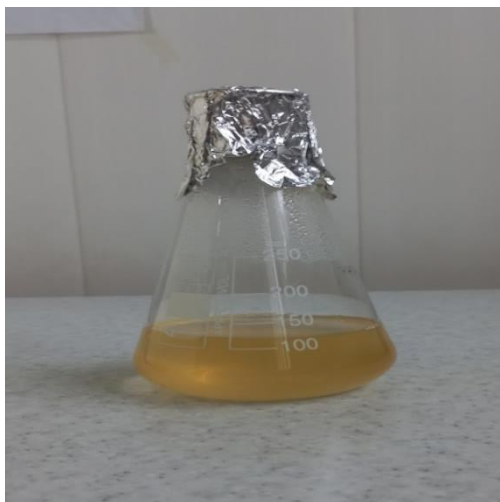
Abstract

The main goal of presented article is to determine effect of the salinity (NaCl) on growth and development of E.Coli bacteria who is isolated from the aquatic environment. In the “AzeLab” laboratory of the Ministry of Ecology and Natural Resources of the Republic of Azerbaijan. It was used new E.Coli colonies of 18-24 hours for experiment. E.Coli bacteria was cultivated in different concentrations of NaCl. Process was carried out for 24 hours and at a temperature of 37⁰C. During the course of the experiment, for comparison, it was used the culture of E.Coli which was grown for 24 hours at 0% salinity, as well as it was used the nutrient medium in which these bacteria were not grown. The development and growth of E.Coli bacteria which it was grown in different concentrations of NaCl was determined by comparing the turbidities of nutrient media.

Keywords: *E.Coli, NaCl, nutrient media, culture, growth and development*

Giriş

Mikroorqanizmlərin böyüməsi və inkişafı üçün sərbəst su molekullarına ehtiyacı var. Suyun fəallığı (A_w) sistemdəki bioloji və kimyəvi reaksiyaların baş verməsində əsas rol oynayan sərbəst suyun miqdarıdır. Buna görə də, suyun hüceyrə daxilindəki fəaliyyəti mikroorqanizmlərin yaşamasına və çoxalmasına təsir göstərir. Məhlulun su fəallığı, məhlulun buxar təzyiqinin (P) təmiz suyun buxar təzyiqinə (P_0) nisbətində bərabərdir (hər ikisi eyni temperaturda ölçülür). Su molekulları təmiz maye suda asanlıqla yerdəyişmə edə bilər. Əgər suya başqa maddələr (məhlullar) əlavə edilərsə, onda su molekullarının istiqaməti məhlulun səthinə doğru keçid alır və məhlulun xassələri kəskin şəkildə dəyişir (Erika, Andrea, Borsodi, Felfoldi, Vajna, Sipos, Marialigeti, 2013: 223; Qasımova, Əhmədova, 2011: 156-157).

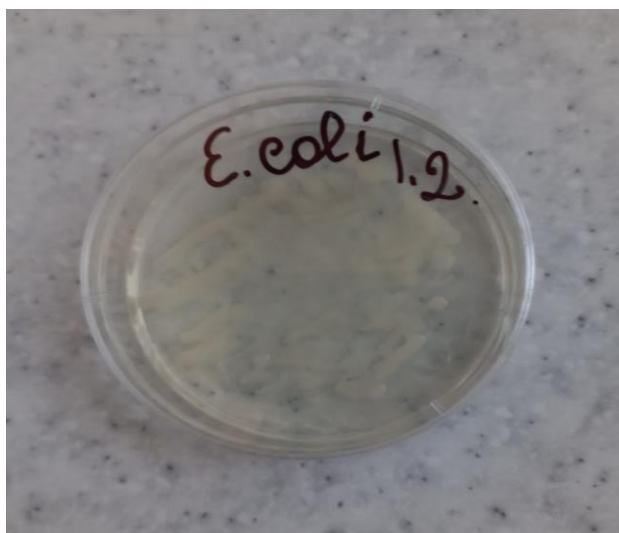
Şəkil 1. E.colini yetişdirmək üçün hazırlanan qidalı mühit

Qeyd etmək lazımdır ki, osmotik təzyiğin yüksək olması, suyun fəallığı və onun hüceyrəyə daxil olması ilə tərs mütənasibdir. Mikroorqanizmlər arasında yüksək təzyiqli mühitdə yaşayanları osmofillər adlandırılır. Bu qrupun əksəriyyətini halofillər (duz sevənlər) təşkil edir. Halofillər də öz aralarında mülayim (2-5% arası duzluluqda inkişaf edir) və ifrat halofillər (çox yüksək duzluluqda yaşayanlar) olmaqla iki qrupa ayrılır (Qasimova, Əhmədova, 2011: 157-158; Trivedi, Pandey, Bhadauria, 2010: 34).

Bununla belə, hər bir mikroorqanizmin duza (NaCl) olan tələbi fərqlidir. Əksər hallarda yüksək osmotik təzyiqə davamlılığı hüceyrə daxilində olan prolin istehsalı ilə əlaqələndirilir. Aşağı duzluluqda yaşayan mikrob hüceyrəsi yüksək duzluluq olan şəraitə düşərsə, bu zaman onun hüceyrəsində büzülmə müşahidə edilir və hüceyrə zədələnərək həyat fəaliyyətini itirməyə başlayır (Omotoyinbo, Omotoyinbo, 2017; Abdulkarim, Fatimah, Anderson, 2009).

Escherichia coli qram mənfi olmaqla yanaşı, həmçinin şərti patogen bakteriyalardandır. Onun bəzi ştamları istisna olmaqla, yüksək duzluluğa dözümlü deyildir. Aparılan təcrübədə sudan izolyasiya edilmiş E.coli bakteriyasının, onun üçün optimal temperatur və mühitdə böyümə və inkişafı müşahidə edilmişdir (Omotoyinbo, Omotoyinbo, 2017; Abdulkarim, Fatimah, Anderson, 2009; Stahl, Frost, Heard, 2016).

Material və metodlar. Təcrübənin gedişində aşağıdakı materiallardan istifadə edilmişdir: 18-24 saatlıq E.coli koloniyası, bakterioloji həlqə, spirt lampası, qidalı mühit, steril sınaq şüşələri, pipetka, termostat, avtoklav.

Şəkil 2. 24 saatlıq E.coli koloniyası

Təcrübə zamanı bakteriyaların qidalı mühitdə becərilmə metodundan istifadə olunmuşdur. Sonda isə müxtəlif konsentrasiyalı NaCl olan mühitlərdə E.Colinin böyümə və inkişaf surəti qidalı mühitlərin bulanıqlığının müqayisə olunması ilə nəticələr əldə olunmuşdur. Prosesin gedişi zamanı lazım olan E.coli koloniyaları su mühitindən izolyasiya edildi. Qeyd etmək lazımdır ki, e.coli, onun üçün seçici olan qidalı mühitdə yetişdirilərək əldə olundu.

Prosesin gedişi. İlk öncə lazım olan qidalı mühit hazırlanır. Bunun üçün sınaq şüşəsinə 125 ml distillə suyu və onun üzərinə mikrotərazidə çəkilmiş 1.36 qr qidalı mühit tozu əlavə edilərək, qarışdırıcıya yerləşdirilir. Növbəti addımda isə sınaq şüşəsinin ağzı pambıq tıxacla örtülərək avtoklavda 121⁰C temperaturda 15 dəqiqə müddətində sterilizə olunur.

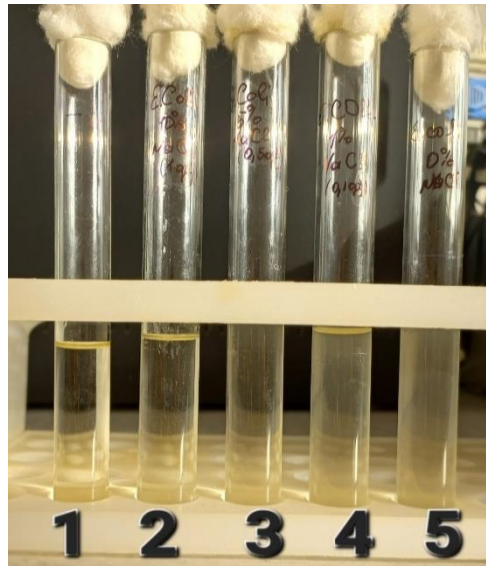
Avtoklavdan çıxarılan qidalı mühitin istiliyi otaq temperaturuna düşdükdən sonra sınaq şüşələrinə paylanılır. Bu zaman digər mikroorqanizmlərin qidalı mühitə düşməsinin qarşısını almaq üçün spirt lampasından istifadə edilir. Mikropipetlər vasitəsilə 5 sınaq şüşəsinə, hər biri 9 ml olmaqla qidalı mühit əlavə olunur. İlk 3 sınaq şüşəsinə ardıcılıqla, 0,1 qr (1%-li), 0,5 qr (5%-li) və 1 qr (10%-li) NaCl əlavə olunur. Digər 2 sınaq şüşələrindən birincisinə NaCl əlavə olunmur. Çünki təcrübənin gedişi zamanı müqayisə məqsədilə E.coli bakteriyasının 0%-li NaCl mühitində optimal inkişafı nəzərdən keçirilir.

Sonuncu sınaq şüşəsinə isə, ümumiyyətlə, E.coli bakteriyası becərilir. Bu qidalı mühit də, həmçinin NaCl-un müxtəlif %-li qidalı mühitlərində yetişdirilən E.colinin böyümə və inkişafını müqayisə edib nəticələrin alınması üçün istifadə olunur.

Təcrübənin növbəti addımında sınaq şüşəsinə distillə suyundan əlavə olunur. Daha sonra sterilizə edilmiş bakterioloji həlqə vasitəsilə petri qabında yetişdirilən E.coli koloniyasından götürülərək distillə suyuna əlavə edilir. Daha sonra isə mikropipet vasitəsilə 4 sınaq şüşəsinin hər birinə 0,1 ml bu nümunədən əlavə edilir. Sınaq şüşələrinin ağzı steril pambıq tıxacla örtüldükdən sonra 37⁰C temperaturda 24 saat ərzində termostata becərməyə qoyulur.

Nəticə

Qidalı mühitlərin bulanıqlığı nəzərə alınaraq, nəticələr aşağıdakı şəkildə olduğu kimi alınmışdır:

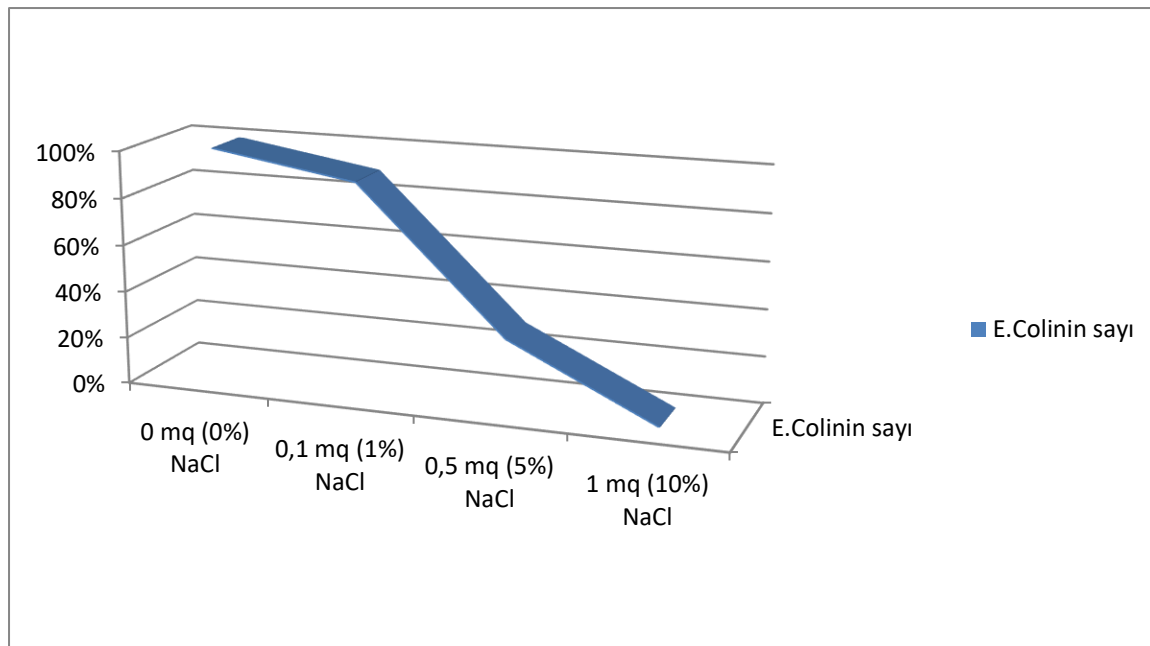

Şəkil 2. 1) E.coli becərdilməyən adi qidalı mühit, 2) 10%-li NaCl-da yetişdirilən E.coli kulturası, 3) 5%-li NaCl-da yetişdirilən E.coli kulturası, 4) 1%-li NaCl-da yetişdirilən E.coli kulturası, 5) 0%-li NaCl-da yetişdirilən E.coli koloniyası

Şəkildə görüldüyü kimi NaCl-un 1%-li qatılığında olan mühitdə E.colinin böyümə və inkişafının daha intensiv olduğu aşkarlanmışdır. Belə ki, 4 nömrəli sınaq şüşəsindəki kulturanın (1%-li NaCl) bulanıqlığı 5 nömrəli sınaq şüşəsinə (0%-li NaCl) çox yaxındır. Lakin 5%-li

NaCl olan qidalı mühitdə isə inkişaf demək olar ki, çox az olmuşdur. 10% NaCl qatılıqlı olan qidalı mühitdə isə E.colinin inkişafı tamamilə dayanmışdır. Çünki 2-ci kulturanın (10%-li NaCl) şəffaflığı 1-ci qidalı mühitin şəffaflığı ilə eynidir. Qeyd olunanlar nəzərə alınmaqla, E.colinin NaCl-un miqdarından asılı olaraq inkişaf surəti aşağıdakı kimi olacaqdır:

Diaqram 1. E.Colinin NaCl-un miqdarından asılı olaraq inkişaf surəti

Bütün bu nəticələr əsasında demək olar ki, NaCl-un mühitdə qatılığı artdıqca E.coli bakteriyasının böyümə və inkişafı zəifləyir və ifrat həddə çatdıqda isə tamamilə dayanır. Beləliklə, duzluluğun yüksək miqdarı E.colinin böyümə və inkişafına mənfi təsir göstərir.

Ədəbiyyat

1. Erika, M., Andrea, T., Borsodi, K., Felfoldi, T., Vajna, B., Sipos, R., Marialigeti, K. (2013). "Practical Microbiology". Copyright. Eotvos Lorand University, 223 p.
2. Qasımova, H., Əhmədova, F. (2011). "Mikrobiologiya". Bakı, 407 s.
3. Trivedi, P., Pandey, S., Bhadauria, S. (2010). "Text book of microbiology". First Published in, 446 p.
4. Omotoyinbo, O., Omotoyinbo, B. (2017). "Effect of Varying NaCl Concentrations on the Growth Curve of Escherichia coli and Staphylococcus aureus". March 18.
5. Abdulkarim, S., Fatimah, A., Anderson, J. (2009). "Effect of salt concentrations on the growth of heat-stressed and unstressed Escherichia coli". 10 June.
6. Stahl, L., Frost, V., Heard, M. (2016). "Creating a microcosm to examine salinity tolerance of Escherichia coli in beach sand". The Winthrop McNair Research Bulletin.

Rəyçi: a.ü.f.d. Sevinc Məhərrəmovə

Göndərib: 01.10.2022

Qəbul edilib: 15.11.2022

İÇİNDƏKİLƏR

Günay Zabil qızı Əkbərova

Şəvkət Sürəyya Aydəmir milli və fərdi kimlik sorağında
("Suyu arayan adam" romanı əsasında) 7

Səbinə Əbülfət qızı Cəfərova

Azərbaycan dilində bağlayıcı və bağlayıcı birləşmələrlə əlaqələnən tabeli
mürəkkəb cümlə quruluşları 10

Nərgiz Asəf qızı Əliyeva

"Kitabi-Dədə Qorqud" eposunda assonans 13

Səbinə Əbülfət qızı Cəfərova

Bağlayıcı sözlərlə bağlanan korrelyativ quruluşlu cümlələr 20

Rəna Fəxrəddin qızı Nəzərova

Müxtəlif duz konsentrasiyalarının Echericha coli bakteriyasının
böyüməsi və inkişafına təsiri 23

İmzalandı: 27.12.2022

Formatı: 60/84, 1/8

H/n həcmi: 3,5 ç.v.

Sifariş: 606

<https://aem.az> saytında çap olunub.

Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.

"Azərbaycan" nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə

Tel.: +994 50 209 59 68

+994 55 209 59 68

+994 12 510 63 99

e-mail: info@aem.az

